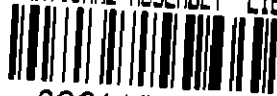

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

สมุดภาพพระประวัติและพระกรณียกิจของ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ
THE ILLUSTRATED BIOGRAPHY OF HIS ROYAL HIGHNESS PRINCE DAMRONG RAJANUPAB

THAI NATIONAL ASSEMBLY LIBRARY

3961102047

หน้าว่าง

สมบัติห้องสมุดรัฐสภา

สมุดภาพพระประวัติและพระกรณียกิจ
ของ

สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

THE ILLUSTRATED BIOGRAPHY
OF
HIS ROYAL HIGHNESS
PRINCE DAMRONG RAJANUPAB.

มูลนิธิสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ
และหม่อมเจ้าจงจิตรถนอม ดิศกุล พระธิดา ดำเนินการจัดพิมพ์

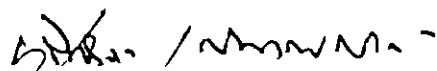
คำนำ

สมเด็จพระยาบรมราชานุภาพ ทรงเป็นบุคคลสำคัญในประวัติศาสตร์ไทย ทรงได้รับพระสมัญญาว่า “พระบิดาแห่งประวัติศาสตร์ไทย” และทรงได้รับการยกย่องเป็นบุคคลสำคัญของโลก พระองค์ได้ทรงเก็บรักษาเอกสารราชการและเอกสารส่วนพระองค์ ซึ่งเป็นประจักษ์พยานที่แสดงถึงพระกรณียกิจของพระองค์ไว้อย่างสมบูรณ์ และได้ทรงมอบให้กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ดำเนินการเก็บรักษา เพื่อเป็นข้อมูลสำหรับผู้สนใจทั้งภาครัฐบาลและเอกชนที่จะศึกษาค้นคว้าต่อไป

สมเด็จพระยาบรมราชานุภาพ ทรงมีพระดำริจัดตั้งหอจดหมายเหตุแห่งชาติ (NATIONAL ARCHIVES) เพื่อรวบรวมเอกสารทางราชการไว้สำหรับเป็นข้อมูลทางประวัติศาสตร์อันเป็นประโยชน์แก่อนุชนรุ่นหลัง ในเวลาเดียวกันกับที่ทรงคิดตั้งหอรูป (PICTURE GALLERY) ด้วย ได้ทรงรวบรวมรูปถ่ายเก่า ๆ ไว้เป็นจำนวนมาก ในปัจจุบันภาพถ่ายเหล่านี้อยู่ในอารักขาของกองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารทั้งสองประเภทนี้มีความสัมพันธ์ต่อเนื่องกัน เกิดความสมบูรณ์ยิ่งขึ้นต่อวงการศึกษาศาสตร์ของชาติ จึงเป็นที่ประจักษ์ชัดว่า พระดำริและพระกรณียกิจของพระองค์ท่านได้ก่อให้เกิดประโยชน์อย่างมากมายแก่คนไทยในรุ่นต่อ ๆ มาตามที่ทรงมุ่งหวัง

สมุดภาพพระประวัติและพระกรณียกิจของสมเด็จพระยาบรมราชานุภาพเล่มนี้ เป็นส่วนหนึ่งของเอกสารและรูปถ่ายที่ทรงรวบรวมไว้ ภาพจดหมายเหตุเหล่านี้จะเป็นสื่อ นำให้ผู้อ่านทุกระดับได้รับความรู้ เข้าใจ และตระหนักถึงคุณค่าทางประวัติศาสตร์ที่จะใช้เป็นข้อมูลไปสู่การวางแผน การพัฒนา การศึกษา ศิลปวัฒนธรรม ฯลฯ อย่างกว้างขวาง

สมุดภาพเล่มนี้จะใช้ภาพเป็นสื่อแสดงพระประวัติและพระกรณียกิจที่สำคัญ ๆ ตั้งแต่ทรงพระเยาว์จนถึงสิ้นพระชนม์ โดยจัดแบ่งเป็นตอน ๆ และมีคำบรรยายโดยสรุปไว้เป็นบทนำของแต่ละตอน ในแต่ละภาพจะมีคำบรรยายภาพสั้น ๆ ส่วนคำอธิบายภาพบุคคลที่เกี่ยวข้อง จะอธิบายรายละเอียดไว้ท้ายเล่ม โดยระบุพระนามหรือนามตามระยะเวลาในภาพ และจะวงเล็บพระนามหรือนามเดิม รวมทั้งพระยศหรือบรรดาศักดิ์สูงสุดไว้ ภาพเหล่านี้จะมีเครื่องหมาย * กำกับไว้ตรงหมายเลขได้ภาพ และทุก ๆ ภาพจะระบุหมายเลขเนกาตีฟไว้เพื่อผู้สนใจจะขอรูปภาพ หรือขออัดขยายภาพต่อไป ผู้แปลคำบรรยายภาษาอังกฤษคือ หม่อมราชวงศ์จักรกรร ดิทรพงศ์ มุสิกนิรมิตเจ้า กรมพระยาบรมราชานุภาพและหม่อมเจ้าจงจิตรถนอม ดิศกุล พระธิดา ประทานพระเมตตาดำเนินการจัดพิมพ์ขึ้น เพื่อการจำหน่ายหารายได้เป็นทุนสำหรับใช้จ่ายในงานอนุรักษ์ภาพของหอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร จึงขอขอบพระทัยเป็นอย่างสูงไว้ ณ โอกาสนี้

(นายทวีศักดิ์ เสนาณรงค์)

อธิบดีกรมศิลปากร

PREFACE

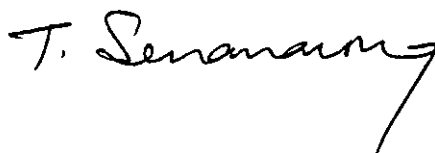
His Royal Highness Prince Damrong Rajanupab is universally recognized as an important personage in Thai history. To foreign scholars, he is better known as "Prince Damrong", and Thai scholars often refer to him as "the father of Thai history". Throughout his long life and colourful career, he carefully documented and collected both official and private documents associated with the multifarious aspects of his work. This collection was given to the National Archives for preservation. It now serves as a very important primary source for the study of Thai history of that period.

Prince Damrong founded the National Archives as an institution for the preservation of historically important official documents. At the same time, he founded the "Picture Gallery" which housed a very large number of photographs dating back to the period when photography first appeared in Siam. At present, this collection of photographs is also being preserved at the National Archives, complementing and enhancing historical documentation. Prince Damrong's foresight and achievements have proved to be of great value to the later generations of Thai people, in accordance with his wishes.

This illustrated book on the life and work of His Royal Highness Prince Damrong Rajanupab represents a part of the documentation which he had collected. It is intended to be of use to those who wish to study Thai history in order to understand the value of historical studies for the future planning, development, education and the appreciation of our great heritage.

Archival photographs of Prince Damrong's private life and those taken in the course of his official duties are presented in chronological order from childhood to the events after his death. Each section is preceded by a short introduction, and each photograph is briefly captioned. An asterisk leading the photograph number indicates that a list of identifiable personages is included in the appendix. The names and titles are those held at the time when the photograph was taken, followed by the highest titular honour in parentheses. Each photograph is also accompanied by its archival registration number to facilitate future reference to the original. The English text was translated by M.R.Chakrator Chitrabongs.

The Diskul Foundation graciously realised this publication. The proceeds will be placed in a special fund for the preservation of archival documents. The Fine Arts Department wishes to acknowledge this kind cooperation with deep gratitude.

(Taveesak Senanarong)

Director - General

สารบัญ

	หน้า
คำนำ	
พระประวัติ	๓
ความสัมพันธ์กับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว	๓๐
พระกรณียกิจ	๔๑
สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ ภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง	๗๗
งานพระราชทานเพลิงพระศพสมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ	๘๓
ภาคผนวก	๘๙
- “พระประวัติลูกเล่า” ของ หม่อมเจ้าพูนพิศมัย ดิศกุล	
เชิงอรรถภาพ	๑๐๘
บรรณานุกรม	๑๑๕

CONTENTS

	Page
Preface	
Biographical Notes	3
Prince Damrong's Close Relationship to H.M.King Chulalongkorn	30
Official Duties	41
Prince Damrong's Lifestyle after the Political Reformation	77
The Cremation of His Royal Highness Prince Damornng Rajanupab	83

หน้าว่าง

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเครื่องแบบเต็มยศ นายพลเอก ราชองครักษ์
พิเศษ แห่งกรมทหารราบที่ ๑ มหาดเล็กรักษาพระองค์

His Royal Highness Prince Damrong Rajanupab in the dress uniform of General of the First
Infantry Royal Guards Regiment, Honorary Aide-de-Camp to H.M. the King.

พระประวัติ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเป็นพระราชโอรสองค์ที่ ๕๗ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้าจอมมารดาชุ่ม ธิดาพระอภัยนันทริกามาตย์ (ดิศ) ดันสกุล “โรจนดิศ” เป็นเจ้าจอมมารดา ประสูติในพระบรมมหาราชวังเมื่อวันที่ ๒๑ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๐๕ พระบาทสมเด็จพระบรมชนกาธิเบศร มหาจักรีบรมราชูปถัมภ์ พระราชทานพระนามและพระพรประกอบด้วยคาถาเป็นภาษาบาลี ซึ่งมีคำแปลดังต่อไปนี้

สมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล พระอัฐมรามาธิบดินทร พระจอมเกล้าเจ้าแผ่นดินสยามผู้บิดาขอตั้งนามกุมารบุตรที่เกิดแต่ชุ่มเล็กเป็นมารดานั้น และซึ่งคลอดในวัน ๗ ค่ำ ๗ ปีกิจจัตวาศกนั้น ว่าดังนี้ พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าดิศวรกุมาร นาคนาม ของจงเจริญชนมายู วรธณ สุข พล ปฏิภาณ สรรพสิริสวัสดิพิพัฒน์-มงคลทุกประการ ลีนกาลนานต่อไป เทอญ

ตั้งนามมาวัน ๕ ค่ำ ปีกิจจัตวาศก เป็นปีที่ ๑๒ เป็นวันที่ ๖๐๘๖ ในรัชกาลปัจจุบันนี้ พระองค์ทรงเริ่มเรียนหนังสือไทยชั้นต้นจากสำนักคุณแสงและคุณปาน ราชินิกุล ในพระบรมมหาราชวัง ทรงศึกษาภาษาบาลี ในสำนักพระยาปริยัติธรรมธาดา (เปี่ยม) และหลวงธรรมานุวัติจางง (จ้อย) ทรงศึกษาภาษาอังกฤษในโรงเรียนหลวง ซึ่งมีมิสเตอร์ ฟรานซิส ยอร์ช แพตเตอร์สัน เป็นพระอาจารย์

พ.ศ. ๒๔๑๘ เมื่อมีพระชนม์มได้ ๑๓ พรรษา ได้ทรงผนวชเป็นสามเณรที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม สมเด็จพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงเป็นพระอุปัชฌาย์ และประทับจำพรรษาที่วัดบวรนิเวศวิหาร

พ.ศ. ๒๔๒๐ ได้ทรงสำเร็จการศึกษาจากโรงเรียนนายร้อยทหารบก ได้รับพระราชทานยศเป็นนายร้อยตรีทหารมหาดเล็ก บังคับกองแถว พระชนมายุได้ ๑๕ ปี

พ.ศ. ๒๔๒๒ ได้รับพระราชทานยศเป็นนายร้อยโท ผู้บังคับการทหารม้า ในกรมทหารมหาดเล็ก และในปีเดียวกันนี้ได้รับพระราชทานยศเป็นนายร้อยเอก ราชองครักษ์ประจำพระองค์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระชนมายุได้ ๑๗ ปี

พ.ศ. ๒๔๒๓ ได้รับพระราชทานยศเลื่อนเป็นนายพันตรี ผู้สนองพระบรมราชโองการ ว่า การกรมทหารมหาดเล็ก

พ.ศ. ๒๔๒๔ โปรดเกล้าฯ ให้ย้ายไปสังกัดกรมทหารปืนใหญ่ ซึ่งเรียกกันในสมัยนั้นว่า “กรมกองแก้วจินดา”

พ.ศ. ๒๔๒๕ ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ ณ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม โดยสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงเป็นพระอุปัชฌาย์ และประทับจำพรรษาที่วัดนิเวศธรรมประวัติ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

พ.ศ. ๒๔๒๘ โปรดเกล้าฯ ให้ย้ายไปเป็นผู้บังคับการทหารมหาดเล็ก และได้รับพระราชทานยศเป็นนายพันโท

พ.ศ. ๒๔๒๙ โปรดเกล้าฯ พระราชทานพระสุพรรณบัฏ และทรงประกาศแต่งตั้งให้ดำรงพระอิสริยยศ เป็น “กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ”

พ.ศ. ๒๔๓๐ โปรดเกล้าฯ ให้เป็นผู้บัญชาการทหารบก

พ.ศ. ๒๔๓๑ ได้รับพระราชทานยศเป็นนายพลตรี

พ.ศ. ๒๔๓๒ โปรดเกล้าฯ ให้ย้ายจากงานฝ่ายทหารไปปฏิบัติงานทางพลเรือน ทรงเป็นผู้กำกับ กรมธรรมการ

พ.ศ. ๒๔๓๓ โปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนขึ้นเป็นอธิบดีกรมศึกษาธิการ

พ.ศ. ๒๔๓๕ - ๔๘ โปรดเกล้าฯ ให้ดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

พ.ศ. ๒๔๔๒ โปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนพระอิสริยยศเป็น “กรมหลวงดำรงราชานุภาพ”

พ.ศ. ๒๔๕๔ โปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนพระอิสริยยศเป็น “กรมพระดำรงราชานุภาพ”

พ.ศ. ๒๔๕๘ ดำรงตำแหน่งนายกหอพระสมุดสำหรับพระนคร

พ.ศ. ๒๔๖๖ ดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมรดก และ เป็นนายพลเอก

พ.ศ. ๒๔๖๘ ดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมนคร

พ.ศ. ๒๔๖๘ ดำรงตำแหน่งนายกราชบัณฑิตยสภา

พ.ศ. ๒๔๗๒ โปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนพระอิสริยยศเป็น “สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา
ดำรงราชานุภาพ”

พ.ศ. ๒๔๘๖ สิ้นพระชนม์

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงประกอบพระกรณียกิจด้านต่าง ๆ ซึ่งล้วนแต่เป็นงานใหญ่ และงานสำคัญอย่างยิ่งของบ้านเมือง ทรงเป็นกำลังสำคัญในการบริหารประเทศหลายด้าน และทรงเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นอย่างสูง ผลงานด้านต่าง ๆ ของพระองค์แสดงให้เห็นถึงพระอัจฉริยภาพอันสูง เป็นที่ประจักษ์แก่มหาชนทุกยุคทุกสมัย

ในด้านการศึกษา ถึงแม้ว่าพระองค์จะทรงปฏิบัติหน้าที่ทางการศึกษาอยู่ในช่วงระยะเวลาสั้นเพียงประมาณ ๓ ปี (พ.ศ. ๒๓๓๓ - ๒๓๓๕) แต่พระองค์ทรงมีพระดำริริเริ่มเป็นเยี่ยมในพระกรณียกิจด้านนี้หลายประการ กล่าวคือ

๑. ทรงริเริ่มงานจัดการศึกษาเป็นครั้งแรก เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนสภาพ “โรงเรียนทหารมหาดเล็ก” ซึ่งเป็นโรงเรียนฝึกสอนวิชาทหารให้แก่นายร้อยนายสิบ ในกรมทหารมหาดเล็ก มาเป็นโรงเรียนสำหรับพลเรือน มีชื่อเรียกว่า “โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ” และพระองค์ทรงดำรงตำแหน่งผู้จัดการโรงเรียน

๒. ในขณะที่ทรงดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมธรรมการ ได้ทรงจัดวางระเบียบการบริหารราชการของกรมและโรงเรียน กล่าวคือ ทรงวางระเบียบข้อบังคับตำแหน่งหน้าที่เสมียน พนักงาน ในการเข้ารับราชการ การเลื่อนตำแหน่ง ลาออก ลงโทษ ตลอดจนทรงกำหนดให้มีการตรวจสอบและรายงานผลตรวจโรงเรียนทั้งในกรุงและหัวเมืองของพนักงานด้วย

๓. ทรงขยายการศึกษาโดยอาศัย “วัด” ซึ่งเป็นสถานที่ถ่ายทอดวิชาความรู้ และอบรมศีลธรรมให้แก่ราษฎรมาแต่โบราณ และ “วัดมหรธรมพาราม” เป็นโรงเรียนหลวงแห่งแรกที่ทรงจัดตั้งขึ้น การศึกษาลักษณะนี้ได้ขยายออกไปอย่างกว้างขวางทั่วประเทศ ในเวลาต่อมา และเมื่อทรงปรับปรุงหลักสูตรและวิธีการสอน ตลอดจนจัดพิมพ์ตำราเรียนเรียบร้อยแล้ว ได้ทรงขยายการศึกษาออกไปสู่ราษฎรตามหัวเมืองต่าง ๆ โดยทรงจัดตั้งโรงเรียนหลวงขึ้นทั่วประเทศ เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๓๕

๔. ทรงริเริ่มจัดให้มีการตรวจสอบตำราเรียนและออกประกาศรับรอง ทั้งนี้เพื่อให้นักเรียนมีความรู้ และความสามารถอย่างเหมาะสม และทรงกำหนดให้มีการปรับปรุงหลักสูตรตำราเรียนขึ้นใหม่คือ ตำราแบบเรียนเร็ว

๕. ทรงจัดตั้ง “โรงเรียนฝึกหัดข้าราชการพลเรือน” เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๒ ในขณะที่ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ซึ่งต่อมา ใน พ.ศ. ๒๔๕๓ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนชื่อเป็น “โรงเรียนมหาดเล็ก” และเปลี่ยนเป็น “จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย” ในเวลาต่อมา

๖. ทรงปรับปรุงและแก้ไขข้อบกพร่องต่าง ๆ ของหอพระสมุดวชิรญาณ ซึ่งเป็นหอสมุดแห่งเดียวในพระนคร เช่น ทรงกำหนดให้มีการแต่งตั้งคณะกรรมการดำเนินงาน จัดงบประมาณสำหรับซื้อหนังสือ กำหนดระเบียบวิธีการยืม และการเป็นสมาชิก เป็นต้น

ในด้านมหาดไทย ซึ่งเป็นกิจการสำคัญยิ่งในการบริหารประเทศนั้น พระองค์ทรงมีบทบาทสำคัญยิ่งในการก่อตั้งและปฏิรูปการจักระเบียบการปกครองภายในประเทศ และการบริหารราชการของกระทรวงมหาดไทย กล่าวคือ

๑. ทรงจัดการบังคับบัญชาภายในกระทรวง ให้มีรูปแบบเป็นระบบราชการชัดเจนขึ้น มีลำดับชั้นการบังคับบัญชา มีการแบ่งงานและเลือกสรรผู้มีความรู้ความสามารถเข้ารับราชการ โดยการจัด

สอบคัดเลือกตลอดจนออกระเบียบวินัยต่าง ๆ เช่น เลิกประเพณีให้ข้าราชการทำงานอยู่ที่บ้าน กำหนดให้มีการประชุมข้าราชการทุกวัน กำหนดเวลาการทำงาน ตลอดจนจัดระเบียบส่ง ร่าง เขียน และเก็บหนังสือราชการ เป็นต้น

๒. ทรงจัดระบบการปกครองส่วนภูมิภาค ซึ่งเรียกว่า “ระบบเทศาภิบาล” ได้เป็นผลสำเร็จ และนับว่าเป็นผลงานสำคัญที่สุดของพระองค์ โดยทรงรวมหัวเมืองต่าง ๆ จัดเข้าเป็น “มณฑล” และมี “ข้าหลวงเทศาภิบาล” เป็นผู้บังคับบัญชา อยู่ในอำนาจของเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยอีกชั้นหนึ่ง สำหรับการแบ่งเขตย่อยลงไปเป็นจังหวัด อำเภอ ตำบล และหมู่บ้านนั้น ใน พ.ศ. ๒๔๔๐ ได้ออก “พระราชบัญญัติลักษณะการปกครองท้องที่” บังคับใช้ทั่วพระราชอาณาจักร

พระราชกรณียกิจด้านการปกครองส่วนท้องถิ่นที่สำคัญอีกประการหนึ่ง คือ ทรงริเริ่มจัดตั้ง “การสุขาภิบาลหัวเมือง” ในปี พ.ศ. ๒๔๔๘ โดยเริ่มที่ตำบลท่าฉลอม จังหวัดสมุทรสาครเป็นแห่งแรก และนับเป็นการปูพื้นฐานการปกครองส่วนท้องถิ่น

พระกรณียกิจด้านมหาดไทยทุกประการ จึงล้วนแต่เป็นคุณประโยชน์แก่ประเทศชาติและประชาชนอย่างยิ่งมาจนถึงปัจจุบัน

นอกจากพระราชกรณียกิจด้านการศึกษาและด้านมหาดไทยแล้ว พระองค์ยังทรงรับพระราชภาระจัดการและมีส่วนร่วมในการปรับปรุงกิจการด้านอื่น ๆ อีกหลายด้าน ได้แก่ ด้านการป่าไม้ ซึ่งทรงริเริ่มก่อตั้งกรมป่าไม้ขึ้นเพื่อให้หน่วยงานของรัฐได้เข้าไปควบคุมดูแลกิจการป่าไม้โดยตรง และทรงริเริ่มให้ดำเนินการออกพระราชบัญญัติ กฎกระทรวง และกฎข้อบังคับต่าง ๆ เพื่อเป็นผลประโยชน์ของกรมป่าไม้เป็นหลักสำคัญ และเป็นรากฐานในการปฏิบัติงานของกรมป่าไม้มาจนถึงปัจจุบัน ทรงริเริ่มการออกโฉนดที่ดิน ในด้านสาธารณสุข ทรงรับภาระในการจัดการโรงเรียนแพทย์ต่อจากพระเจ้านั่งยาเธอ พระองค์เจ้าศรีเสาวภาคย์ ทรงมีพระดำริริเริ่มให้มีโอสถศาลา สำหรับรับหน้าที่ผลิตยาแจกจ่ายให้ราษฎรในตำบลห่างไกล ซึ่งปัจจุบันคือ สถานีอนามัย และทรงจัดตั้งป่าศุขรสภา สถานที่ป้องกันโรคพิษสุนัขบ้า ซึ่งในปัจจุบันโอนไปอยู่ในสังกัดของสถานเสาวภา สภากาชาดไทย นอกจากนี้พระองค์ยังทรงรับพระภารกิจด้านงานสรรพากร และงานอุตสาหกรรมโลหกิจ ซึ่งเป็นแนวทางพัฒนางานมาจนถึงปัจจุบันด้วย

ทางด้านศิลปวัฒนธรรม ทรงริเริ่มและวางรากฐานการดำเนินงานของกิจการพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ หอสมุดแห่งชาติ และหอจดหมายเหตุแห่งชาติ และพระองค์ท่านก็ทรงอุทิศเวลา ทรงพระนิพนธ์หนังสือ ตำราต่าง ๆ ด้านประวัติศาสตร์และโบราณคดี อันเป็นมรดกทางปัญญาของชาวโลกมาจนกระทั่งทุกวันนี้

BIOGRAPHY

His Royal Highness Prince Damrong Rajanupab, 57th. child of King Mongkut, Rama IV of the Royal House of Chakri, and the only child of Chao Chom Chum, was born on the 21st. of June, 1862 (B.E. 2405). His Majesty the King named his new born son Prince Disvorakumarn.

The young prince received elementary schooling from two ladies of the inner court, Khun Saeng and Khun Paan. He then studied Pali under Phraya Pariyatidhammathada (Piam) and Luang Dhammanuwattichamngong (Chui), and the English language under Mr. Francis George Patterson.

In 1875, at the age of 13, he became a Buddhist novice. The ordination ceremony took place in the Royal Chapel and was presided over by His Royal Highness the Supreme Patriarch Krommaphya Pavares Variyalongkorn as Preceptor (Upajjhaya). The boy monk then resided at Wat Bovoranives as was customary for princes.

Upon graduation from the Infantry Staff College in 1877, he received a Royal Commission as Sub-Lieutenant of the Royal Infantry Guards in command of the regimental band. Two years later, he was promoted to Lieutenant, Commander of the Royal Cavalry Guards, and later that same year, was again promoted to Captain, Aide-de-Camp to His Majesty King Chulalongkorn, Rama V. The next year, he became a Major, liasson officer of the Royal Guards Regiment and in 1881 he was transferred to the Royal Artillery Regiment.

In 1882, at 20 years of age, he was ordained a Buddhist monk at the Royal Chapel. Once again, the Supreme Prince Patriarch Krommaphya Pavares Variyalongkorn acted as Preceptor. As a monk, he resided at the newly built Wat Nives Dhammapravati at Bang-pa-in in Ayudhaya Province throughout the whole of the Buddhist Retreat Season.

In 1885, he was promoted to Lieutenant-Colonel in command of the Royal Guards Regiment. The year after that His Majesty the King bestowed upon him, by Royal Proclamation, the title "Krommamun Damrong Rajanupab". In 1887, he became Commander-in-Chief of the Army and was promoted to Major General.

In 1889, by Royal Command, he left the military service for the civil service and was appointed Director of the Department of Public Instruction. In 1890, he became Director General of the Department of Education. From 1892 to 1915, he held the position of Minister of the Interior. During this period, he was honoured with the titles of "Krommaluang" (1899) and "Krommaphra" (1911).

In 1915, he was appointed President of the National Library and held this office until 1923 when he became Minister of the Privy Seal and was also promoted to General. Two years later, he was appointed Supreme Privy Councillor and became President of the Royal Academy. Finally, in 1929, he was elevated to the title of "Somdej Krommaphya Damrong Rajanupab". He died in 1943 aged 81.

His Royal Highness Prince Damrong Rajanupab held many important administrative positions during his career. He also enjoyed the gracious and close confidence of his brother, King Chulalongkorn, throughout His Reign. His achievements have been universally acclaimed as those of a genius as may be seen in the following selected examples.

In Education, although he was active in educational administration for only three years (1890 - 1892), he initiated many reforms which formed the basis of modern education.

1. He began formulating formal education when, by Royal Command, the former military school in the Grand Palace had been transformed into a civilian one known as the Phra Tamnak Suan Kulab School, and he was appointed its Manager.

2. As Director General of the Department of Public Instruction, he laid down the regulations for the administration of both the department and the schools under its jurisdiction. These regulations governed the recruitment, promotion and disciplinary rules for officials. They also prescribed regular inspection and reporting on all schools.

3. He increased the number of schools by founding new schools within the precincts of temples which had always been regarded as traditional places for public education.

The first public school was founded at Wat Mahannaparam. Others quickly followed throughout Bangkok. After he had developed the curriculae, related teaching techniques and had printed standard text books, he decreed for the founding of public schools throughout the country in 1892.

4. He initiated the regular inspection and certification of text books used in schools in order to maintain the standard of education. He also devised a new and improved curriculum for primary education commonly known as the accelerated method.

5. As Minister of the Interior, he founded the "Civil Service Training School" in 1899. In 1910, His Majesty King Vajiravudh, Rama VI, changed the name of this school to the "Royal Page School". Subsequently He upgraded it to "Chulalongkorn University".

6. He carried out improvements and modernization of the Vajirayarn Library, the only public library, by setting up the regulations for the appointment of the Executive Committee, the acquisition of books, public service etc.

In Government, he initiated and reformed many aspects of Interior Administration and also formalized the regulations governing the Ministry of the Interior.

1. He set up civil service regulations concerning the ranking of officials and their recruitment by public examination. He instituted new office regulations such as regular working hours, daily conferences, classification of official documents, etc.

2. His greatest achievement was the successful implementation of a new local government structure known as the "Thesaphibal" system. Cities were grouped into provincial seats called "Monthon" each administered by a governor under the authority of the Minister of the Interior. Promulgation of the Local Government Act 1897 initiated the modern system of local subdivisions into Changwat, Amphur, Tambon and Mu-baan.

Another significant act of modernization at local government level was the setting up of "Sukhapibal" health control areas which first appeared at Tambon Tha-chalom, Changwat Samutsakorn. All his work at the Ministry of the Interior may be regarded as highly important to the Nation and the Thai people until the present.

Apart from educational and administrative reforms, he was active in a number of other official agencies. He founded the Forestry Department giving full governmental control over the nation's forest resources. He promulgated acts, ministerial regulations and orders all forming the basis for modern forestry. In Public Health, he managed the medical school on behalf of His Royal Highness Prince Srisavabhang. He set up the "Osoth Sala" rural medical centre, the model of the present health centres. He founded the Pasteur Institute, the anti-rabies institution which is now a section of the Thai Red Cross. He also worked in the fields of Revenue and Metal Industry. In Arts and Culture, he organized the present National Museum, the National Library, and the National Archives. He dedicated much time to writing articles and books on history and archaeology and left them as an academic inheritance to mankind.

รูปที่ ๑ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเป็นพระราชโอรสองค์ที่ ๕๗ ใน
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

1. His Majesty King Mongkut, Rama IV of the Royal House of Chakri. Prince Damrong was
King Mongkut's 57th. child.

2 Neg. 223-22

รูปที่ ๒ ทรงฉายกับเจ้าจอมมารดาชุม ในรัชกาลที่ ๔

2. With his mother, Chao Chom Chum.

3 Neg. 31721

รูปที่ ๓ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าดิศวรกุมาร ทรงฉายเมื่อปี
พ.ศ. ๒๔๑๗ พระชันษา ๖ ปี

3. Prince Disvorakumarn photographed in 1874, aged 6.

4

รูปที่ ๔ ทรงผนวชเป็นสามเณรตามโบราณราชประเพณี ที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม เมื่อพระชันษา ๑๓ ปี
4. Ordained a Buddhist novice at the Royal Chapel in the Temple of the Emerald Buddha, aged 13.

5 Neg. 31723

6 Neg. 31724

7 Neg. 31725

รูปที่ ๕ ฉลองพระองค์เครื่องแบบนักเรียนนายร้อยทหารบก
ในกรมทหารมหาดเล็ก (พ.ศ. ๒๔๑๘)

5. In the cadet uniform of the Infantry Staff College,
1875.

รูปที่ ๖ ฉลองพระองค์เครื่องแบบเต็มยศ นายร้อยตรีทหาร
มหาดเล็กรักษาพระองค์ ทรงบังคับบัญชากองแตรวง (พ.ศ.
๒๔๒๐)

6. In the full dress uniform of a Sub-Lieutenant, Royal
Guards Regiment, in command of the Regimental Band.

รูปที่ ๗ ฉลองพระองค์เครื่องแบบนายร้อยตรีครึ่งยศ

7. Semi-dress uniform of a Sub-Lieutenant.

8

รูปที่ ๘ ฉลองพระองค์เครื่องแบบนายพันตรี ราชองครักษ์ประจำพระองค์
8. Uniform of a Major, Aide-de-Camp to H.M. the King.

9

รูปที่ ๙ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ ถอดเครื่องยศตามเสด็จประพาสต้นในรัชกาลที่ ๕ (พ.ศ. ๒๔๔๗)
9. Prince Damrong in travelling clothes for accompanying H.M. King Chulalongkorn on a private journey in 1904.

10 Neg. 261-6

12 Neg. 261-7

11 Neg. 223-20

รูปที่ ๑๐ ทรงฉายเมื่อคราวทรงตามเสด็จประพาสต้น (พ.ศ. ๒๔๔๗)

10. Photographed during the royal tour in 1904.

รูปที่ ๑๑ ทรงฉายพร้อมกล้องคู่พระหัตถ์

11. Photographed with his favourite camera.

รูปที่ ๑๒ “กล้องคู่พระหัตถ์”

12. Taking a photograph.

13

รูปที่ ๑๓ ฉลองพระองค์เครื่องแบบเต็มยศราชตระกูล (ทรงได้รับพระราชทานตราปฐมจุลจอมเกล้าวิเศษ เมื่อวันที่ ๒๑ กันยายน พ.ศ. ๒๔๔๓)

13. In the full dress uniform of the Royal Family. Prince Damrong was awarded the Knight Grand Cordon (Special Class) of the Most Illustrious Order of Chula Chom Klao in 1900

14

รูปที่ ๑๔ นายกองเอก จเรเสือป่า และผู้บังคับการพิเศษกองเสือป่า มณฑลอุดร
(พ.ศ. ๒๔๕๙)

14. Inspector General and Honorary Commander of the Ranger
Corps, Monthon Udorn, 1916.

รูปที่ ๑๕ ทรงแต่งแฟนซีเลียนแบบเจ้าพระยาภูธราภัย (นุช บุญรัตพันธุ์)
15. In fancy dress mimicking the uniform of Chaophya Bhutarabhai
(Nuch Boonyaratabhandu)

16

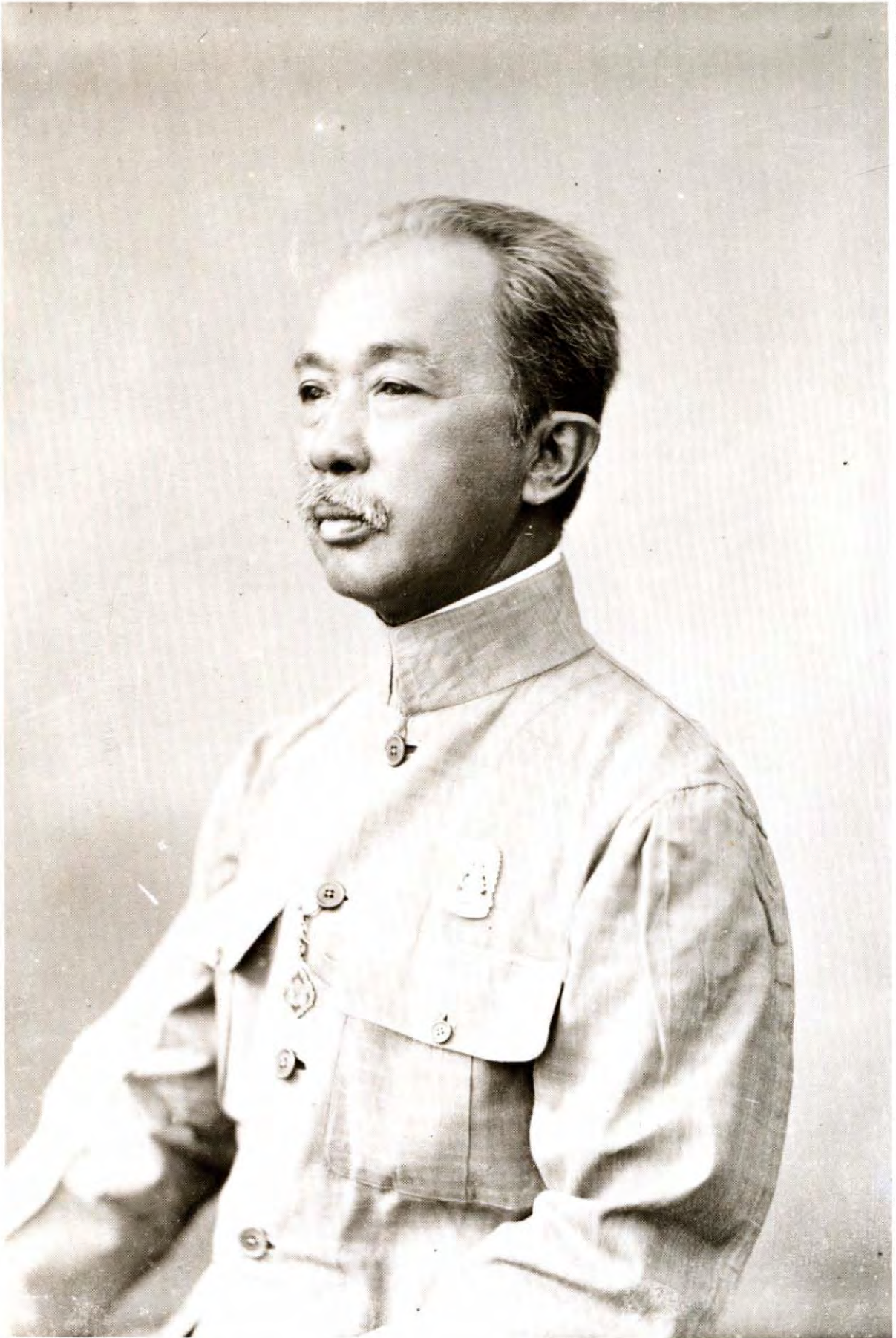
รูปที่ ๑๖ สมเด็จพระยาตราชานุภาพ ทรงแต่งแฟนซีเป็นเจ้าพระยาโกษาปาน
16. Prince Damrong in fancy dress as Chaophya Kosapaan, Thai Emissary to the court of Louis XIV.

17

รูปที่ ๑๗ เสนาบดีกระทรวงมรธาธร (พ.ศ. ๒๔๖๖)

17. Minister of the Privy Seal (1923)

18

รูปที่ ๑๘ ฉลองพระองค์ทรงติดเข็มพระเกี้ยว (เครื่องหมายสภานายกจัดการโรงเรียนข้าราชการพลเรือน)
18. Wearing the "Phra Keo" brooch, the emblem of President of the Civil Service School, later Chulalongkorn University.

19

รูปที่ ๑๙ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ อภิรัฐมนตรีและนายกรัฐมนตรี (พ.ศ. ๒๔๗๒)
19. His Royal Highness Prince Damrong Rajanupab, Supreme Privy Councillor and President of the Royal Academy, 1929.

20 Neg. 31739

รูปที่ ๒๐ สมเด็จพระยาตราชานุภาพ ประทับโต๊ะเสวยที่วังวรดิศ (หม่อมเจ้ามารยาตภิญญา ดิศกุล ทรงถ่ายเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕)

20. Prince Damrong at his dining table in Woradis Palace (Photographed by his daughter, M.C. Marayat Kanya Diskul, in 1922.)

รูปที่ ๒๑ "สี่ชั่วคน" ทรงฉายพร้อมกับเจ้าจอมมารดา ไอรสและนัดดา

21. "Four generations" Prince Damrong photographed with his mother, son and grandson.

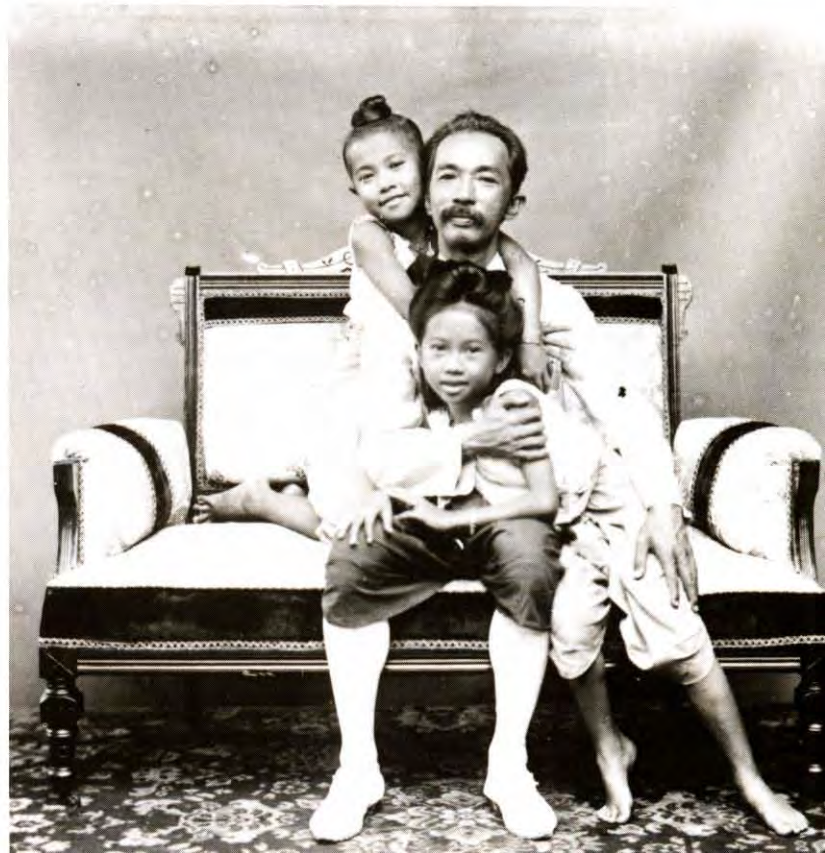
รูปที่ ๒๒ กรมหลวงดำรงราชานุภาพและพระธิดา

22. Prince Damrong with two daughters.

*21 Neg. 244-32

*22 Neg. 261-8

* 23

รูปที่ ๒๓ พระธิดาในสมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ถ่ายที่วังเชิงสะพานดำรงสถิตย์
23. The daughters of Prince Damrong photographed at his palace near "Damrong Sathit" bridge.

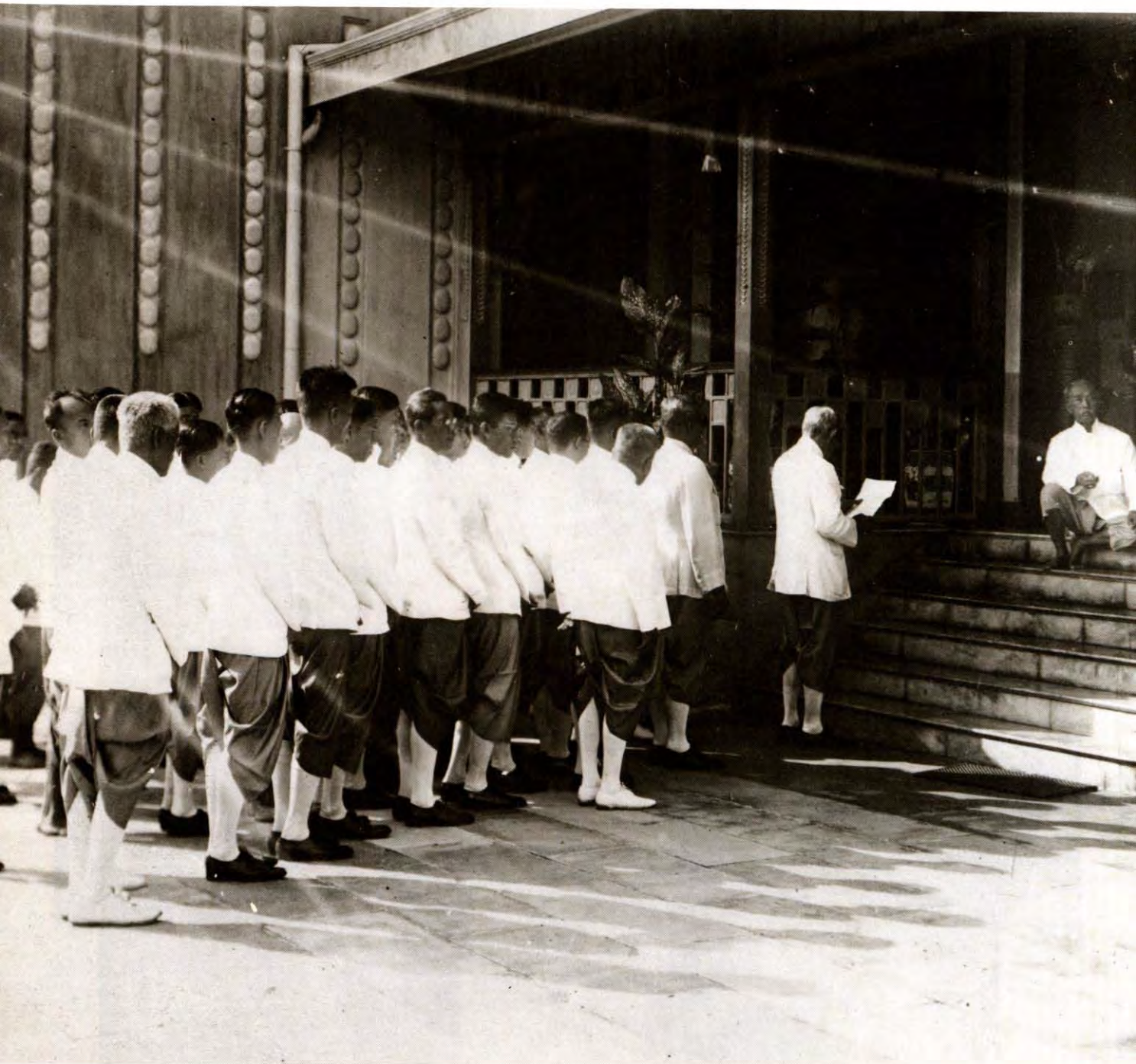
รูปที่ ๒๔ พระธิดาและเครื่องเล่นจานเสียงสมัยแรกมี

24. The princesses with one of the first phonographs to arrive in Siam.

รูปที่ ๒๕ พระรูปทรงฉายเมื่อวันทำบุญเนื่องในวันคล้ายวันประสูติ
๒๑ มิถุนายน ๒๔๗๔

25. Photographed on his birthday, 21st. June 1931.

26 Neg. 31746

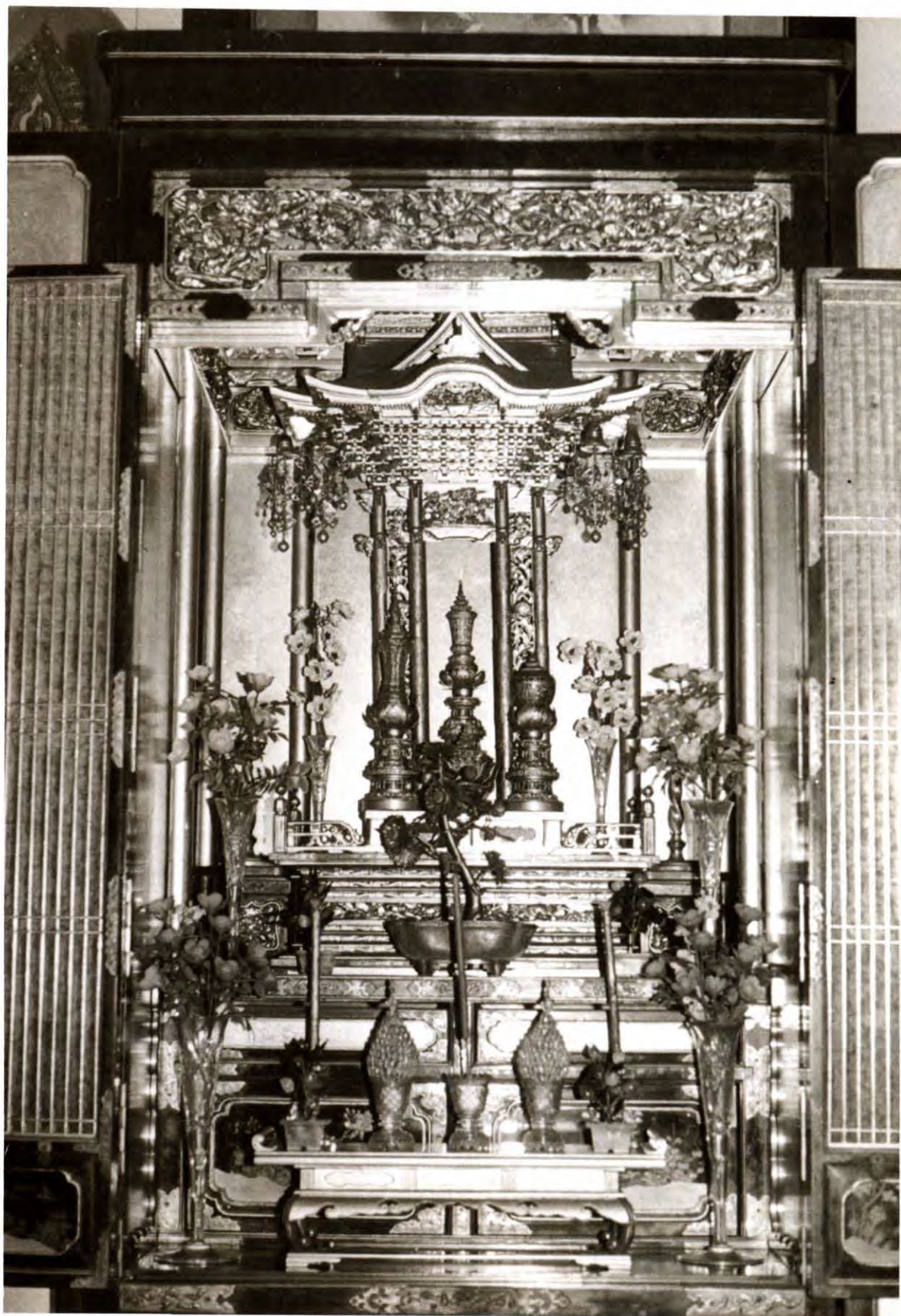
รูปที่ ๒๖ ข้าราชการเข้าเฝ้าถวายพระพรที่วังวรดิศ เนื่องในวันขึ้นปีใหม่
พ.ศ. ๒๔๗๕

26. Officials wishing His Royal Highness a happy new year in 1932.

รูปที่ ๒๗ วังวรดิศ
รถยนต์เล็ก Wanderer ซึ่งสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรม-
ราชินีนาถพระราชทาน

27. Woradis Palace. The motorcar was a gift from Her Majesty Queen Sri Bhacharindra of the Fifth Reign.

28

รูปที่ ๒๘ พระบรมอัฐิรัชกาลที่ ๑, รัชกาลที่ ๒, และรัชกาลที่ ๔ ในหอพระ วัดวรดิศ
28. The royal relics of Their Majesties King Rama I, King Rama II and King Rama IV enshrined in the private chapel of Woradis Palace.

29

รูปที่ ๒๙ พระบรมอัฐิรัชกาลที่ ๕ และสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศฯ สยามมกุฎราชกุมาร ในทอพระ วัจวารดิศ

29. The royal relics of His Majesty King Rama V and His Royal Highness Crown Prince Maha Vajirunahis enshrined in the private chapel of Woradis Palace.

ความสัมพันธ์ กับ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ด้วยเหตุที่สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ ถวายพระยศเป็นพระราชาธิบดีในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เช่นเดียวกับพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๕ ทั้งสองพระองค์จึงทรงมีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิดทั้งทางสายพระโลหิต และทางพระราชภารกิจ ทั้งที่เป็นส่วนราชการของบ้านเมืองและส่วนพระองค์

Prince Damrong's Relationship to King Chulalongkorn

As sons of H.M.King Mongkut, Rama IV of the Royal House of Chakri, H.M.King Chulalongkorn and Prince Damrong enjoyed an extremely close personal relationship. Both valued this relationship greatly and used it to their advantage in government and the affairs of state.

30 Neg. 31750

รูปที่ ๓๐ พระบรมฉายาลักษณ์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานสมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ ในวันประสูติ เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๕๓ ได้พระบรมฉายาลักษณ์ สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ ทรงจารึกพระราชดำรัส ไว้บนแผ่นงา ดังนี้

“กรมตำราฯ เธอกับฉันเหมือนกับได้แต่งงานกันมานานแล้ว ขอให้เธอรับแหวนวงนี้ เป็นแหวนที่ฉันได้ใส่อยู่เอง ไว้เป็นของขวัญในวันเกิด กับรูปที่ฉันถ่ายเมื่ออายุเท่าพระพุทธเลิศหล้า อันนับว่าเป็นสวัสดิมงคล ขอให้เธอมีความสุข ความเจริญมั่นคงและให้อายุยืน จะได้อยู่ช่วยกันรักษาแผ่นดินต่อไป”

30. The portrait of His Majesty King Chulalongkorn which was given to Prince Damrong with the following message:

“Prince Damrong, it seems as though you and I have been married for a long time. Please accept this ring which I have been wearing as a birthday present, together with this photograph which was taken on the day on which I reached the same age as His Majesty King Phra Buddha Lertla Naphalai. I wish you long life, so that we might help each other to rule this land in the future.”

* 31 Neg. 31751

รูปที่ ๓๑ พระองค์เจ้าดิศวรกุมาร (ซ้ายสุด) ทรงตามเสด็จ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงโครเกต ที่ สนามหญ้าหน้าแก่งวรสภาภิรมย์ ในพระบรมมหาราชวัง (ด้านหลังคือพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย)

31. Prince Disvorakumarn (extreme left) accompanying H.M.King Chulalongkorn at a game of croquet in the Grand Palace.

รูปที่ ๓๓ พระบรมหมู่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงฉายเนื่องในงานทรงบำเพ็ญพระราชกุศลพระบรมศพ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศฯ สยามมกุฎราชกุมาร เมื่อปลายปี พ.ศ. ๒๔๓๗

33. Group photograph of members of the Royal Family taken on the occasion of a merit making ceremony on behalf of His Royal Highness Crown Prince Maha Vajirunahis towards the end of 1894.

* 32 Neg. 205-3

รูปที่ ๓๒ พระบรมรูปทรงฉายที่ร้านถ่ายภาพหลวงในงานประจำปีวัดเบญจมบพิตร เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๔๖ โดยมีพระราชดำรัสว่า "มือซ้ายขวามาถ่ายรูปด้วยกัน"

32. This group portrait was taken at the Royal Photographic Studio set up at the annual fair at Wat Benjamabopitr in 1903. His Majesty referred to this photograph as "taken together with my left and right hands".

* 34 Neg. 205-1

* 33 Neg. 31753

35 Neg. 31755

รูปที่ ๓๔ พระบรมรูปทรงฉายที่ร้านถ่ายรูปหลวงเนื่องในงานประจำปี วัดเบญจมบพิตร
เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๔๖

34. Group photograph taken in the Royal Photographic Studio at the annual fair
at Wat Benjamabopitr in 1903.

รูปที่ ๓๕ พระรูปฝีพระหัตถ์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
จากซ้าย-ขวา
กรมหลวงดำรงราชานุภาพ
เจ้าจอมมารดาชุ่ม
หม่อมเจ้าจุลดิศ ดิศกุล

35. Group portrait taken by H.M. King Chulalongkorn. From left to right:
Prince Damrong
Chao Chom Chum
M.C. Chuladis Diskul

*37 Neg. 31757

*36 Neg. 31756

* 39 Neg. 31759

รูปที่ ๓๖ เสนาบดีกระทรวงต่าง ๆ ภาพถ่ายฝีพระหัตถ์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

36. Ministers of State. Photograph taken by H.M. King Chulalongkorn.

รูปที่ ๓๗ เสด็จประพาสต้น กำแพงเพชร สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงรับพระราชภาระเป็นผู้กำหนดระยะทางการเสด็จประพาสหัวเมืองของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๓๐ - ๒๔๕๐

37. A private tour to Kampaeng Phet. Prince Damrong was responsible for drawing up the itinerary of H.M. the King's private, and incognito, tours to the provinces during 1887 - 1907.

38 Neg. 68 - 3

รูปที่ ๓๘ เสด็จประพาสต้น กำแพงเพชร (พ.ศ. ๒๔๔๗) กรมหลวงดำรงราชานุภาพ ทรงกรรเชียงเรือ

38. Transport for the Royal Tour to Kampaeng Phet in 1904.

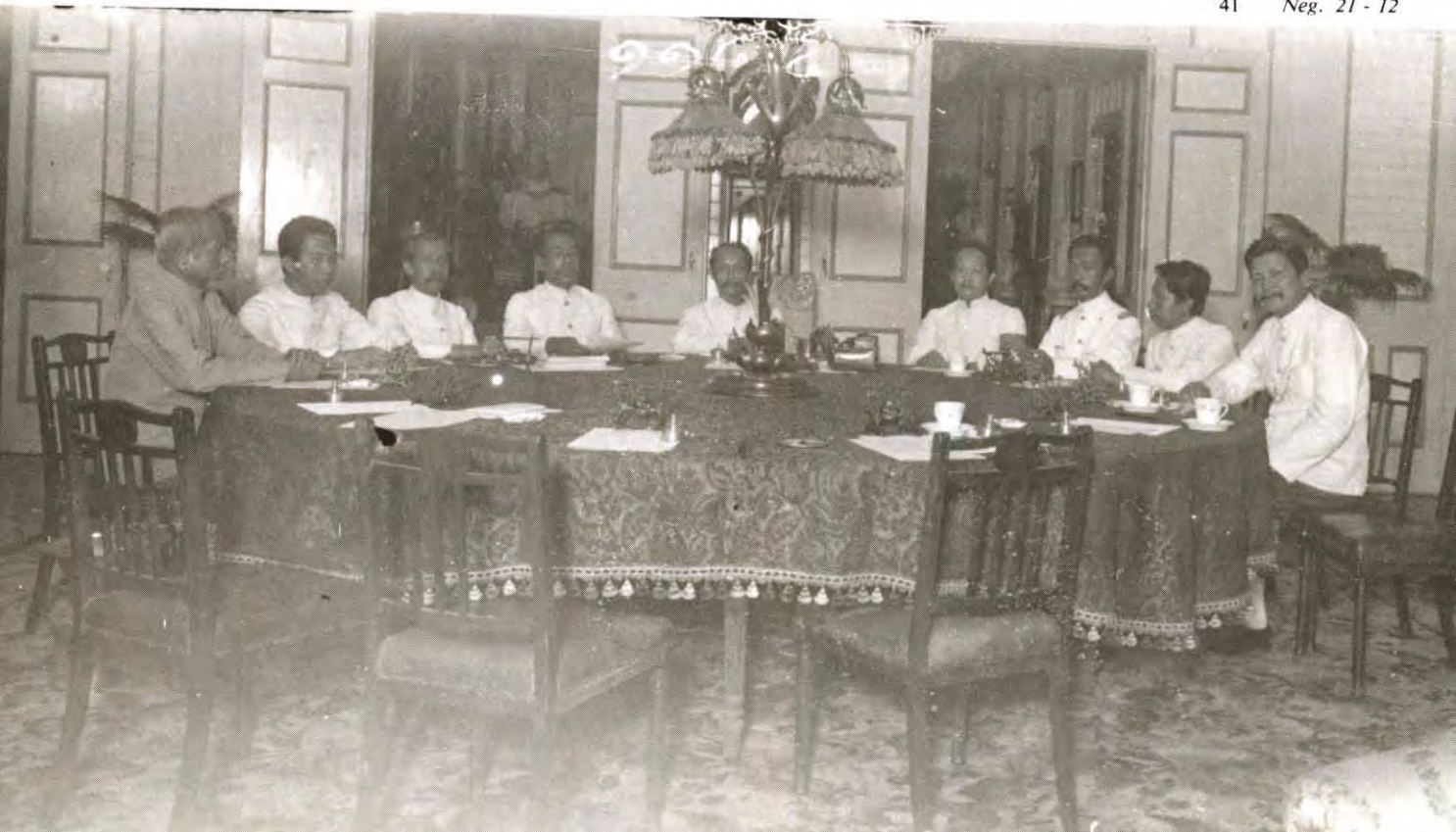

รูปที่ ๓๙ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงฉายพระรูปร่วมกับ ซาเรวิช นิโคลาส (Tsaravich Nicholas) แห่งรัสเซีย ณ พระที่นั่งเวหาศจำรูญ พระราชวังบางปะอิน (พ.ศ. ๒๔๓๓) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เป็นข้าหลวงต่างพระองค์ เสด็จไปรับรัชทายาทแห่งรัสเซียพระองค์นี้ ที่สิงคโปร์ เมื่อพฤษภาคม ๒๔๓๓

39. H.M. King Chulalongkorn photographed with the Tsaravich Nicholas of Russia at the Vehaschamroom Hall, Bang-pa-in Palace. His Majesty appointed Prince Damrong his Personal Representative to meet the Tsaravich in Singapore and accompany him to Bangkok in May 1890.

*40 Neg. 31838

*41 Neg. 21 - 12

42 Neg. 31761

* 43 Neg. 31762

รูปที่ ๔๐ ทรงเป็นที่ปรึกษาราชการแผ่นดินของสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี (สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ) ผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ระหว่างพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินเยือนประเทศยุโรป เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๐

40. Appointed Privy Councillor to H.M. the Queen, Regent of the Crown, on the occasion of the King's State Visit to Europe in 1897.

รูปที่ ๔๑ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเป็นประธานในการประชุมเสนาบดี ณ พระที่นั่งวิมานเมฆ พระราชวังดุสิต

41. H.M. King Chulalongkorn presides over a meeting of the Ministers of State at Vimanmek Mansion in Dusit Palace.

รูปที่ ๔๒ ทรงฉายในคราวตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินจังหวัดสงขลา (พ.ศ. ๒๔๓๙)

42. The official visit to Songkla in 1896.

รูปที่ ๔๓ ทรงตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประพาสมณฑลกรุงเก่า (พ.ศ. ๒๔๔๕)

43. Accompany H.M. the King to Ayudhya in 1902.

* 44 Neg. 31763

* 45 Neg. 31763

รูปที่ ๔๔ ทรงฉายในคราวตามเสด็จพระราชดำเนิน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ณ จังหวัด ฉะเชิงเทรา (พ.ศ. ๒๔๕๐)

44. Accompanying H.M. the King to Chachoengsao in 1907.

รูปที่ ๔๕ ทรงตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประพาสภาคใต้ (พ.ศ. ๒๔๕๗)

45. Accompanying H.M. the King to the Southern Provinces in 1934.

* 46 Neg. 64-25

รูปที่ ๔๖ โดยเสด็จพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวประพาสชวาและสิงคโปร์ เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๓๙

46. Accompanying H.M. the King on a State Visit to Java and Singapore in 1896.

47 Neg. 64 - 29

รูปที่ ๔๗ เสด็จประพาสชวา พ.ศ. ๒๔๓๙
47. The State Visit to Java in 1896.

พระกรณียกิจ
Official Duties

ด้านการศึกษา

Educational Affairs

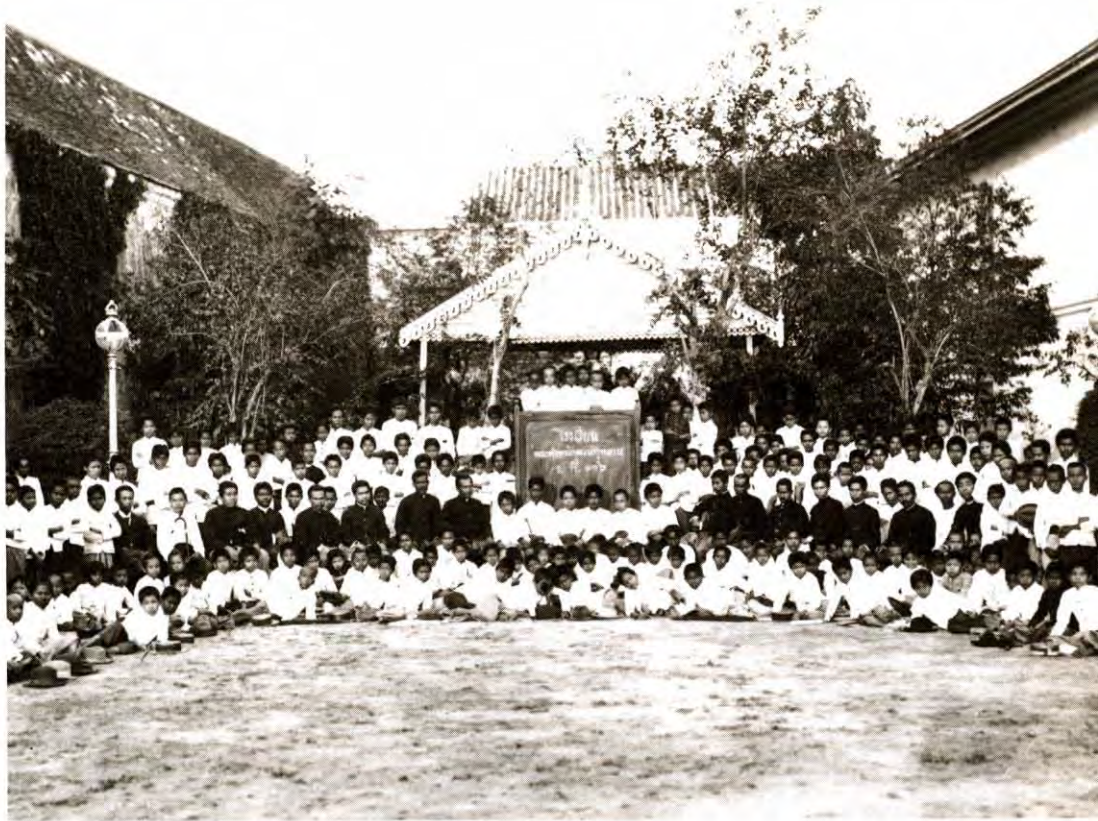

Neg. 31768

48

รูปที่ ๔๘ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เมื่อครั้งทรงดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมธรรมการ (พ.ศ. ๒๔๓๓ - ๒๔๓๕)

48. Prince Damrong as Director General of the Department of Public Instruction (1890 - 1892).

49 Neg. 31769

50 Neg. 31770

รูปที่ ๕๐ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ
ผู้จัดการโรงเรียนแผนที่เมื่อแรกตั้ง
พ.ศ. ๒๔๒๕ ทรงฉายร่วมกับนัก-
เรียนแผนที่ชุดแรกของประเทศไทยและ
เจ้ากรมแผนที่ชาวอังกฤษชื่อ
นายแมคคาธิ ซึ่งต่อมาได้รับพระราช
ทานบรรดาศักดิ์เป็นพระวิภาคววด
ที่วังเชิงสะพานดำรงสถิตย์เมื่อเดือน
ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๓๒

50. Prince Damrong, manager of
the School of Cartography which
was founded in 1882, photographed
with the school's first group of
students. Also present was the British
Cartographer Mr. Mac Cathy who
later became Phra Vibhakhbuvadol.
The photograph was taken at the
Prince's palace near Damrongsathit
Bridge in October 1889.

รูปที่ ๕๑ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ในฐานะทรงดำรงตำแหน่งผู้อำนวยการจัดตั้งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย กำลังทรงอ่านคำกราบบังคมทูลอัญเชิญพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงประกอบพิธีวางศิลาฤกษ์ เริ่มก่อสร้างมหาวิทยาลัย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๙

51. H.R.H. Prince Damrong Rajanupab, in the capacity of Director of the Founding Committee of Chulalongkorn University, presented a progress report to His Majesty King Vajiravudh and invited Him to lay the foundation stone marking the start of its construction in 1916.

ด้านศิลปวัฒนธรรม

Arts and Culture

Neg. 86 - 4

* 52

รูปที่ ๕๒ คณะกรรมการสัมปาทิก หอพระสมุดวชิรญาณ
พ.ศ. ๒๔๓๗

52. The Executive Committee of the Vajirayarn
Library, 1894.

53

รูปที่ ๕๓ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินเปิดหอพระสมุดวชิราวุธ เมื่อแรกเสวยราชย์ ปี พ.ศ. ๒๔๖๘ ทรงฉายพระบรมฉายาลักษณ์ร่วมกับพระบรมวงศานุวงศ์และคณะกรรมการหอพระสมุดสำหรับพระนคร ที่หน้าหอพระสมุดวชิราวุธ

53. His Majesty King Prachathipok graciously inaugurated the Vajiravudh Library soon after His accession to the throne in 1925. He is shown photographed with members of the Royal Family and committee members of the National Library.

54 Neg. 86 - 7

รูปที่ ๕๔ ผู้สำเร็จราชการอินโดจีนฝรั่งเศสมาชมหอพระสมุด เมื่อวันที่ ๒๗ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๖๙

54. The Governor General of French Indochina visited the National Library on 27th August, 1926.

รูปที่ ๕๕ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี เสด็จพระราชดำเนินทรงเปิดหอพระสมุดวชิรญาณ และพิพิธภัณฑ์สถานสำหรับพระนคร เมื่อวันที่ ๑๐ พฤศจิกายน ๒๔๖๙ ทรงฉายพระบรมฉายาลักษณ์ร่วมกับกรรมการราชบัณฑิตยสภา หน้าพระที่นั่งพุทไธสวรรย์

55. Their Majesties King Prachathipok and Queen Rambhai Barni inaugurated the Vajirayarn Library and the National Museum on the 10th. of November, 1926. They are shown with members of the Royal Academy in front of the Buddhaisawan Hall.

* 55 Neg. 86 - 1

รูปที่ ๕๖ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี เสด็จพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ เมื่อวันที่ ๒๔ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๗๐

56. Their Majesties the King and Queen visited the National Museum on the 24th. of August, 1927.

รูปที่ ๕๗ ทรงรับรองมกุฎราชกุมารเบลเยียมที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ (พ.ศ. ๒๔๗๔)

57. Entertaining the Crown Prince of Belgium at the National Museum in 1931.

รูปที่ ๕๘ คณะสันนิบาตชาติเรื่องฝิ่นมาชมพิพิธภัณฑ์สถาน

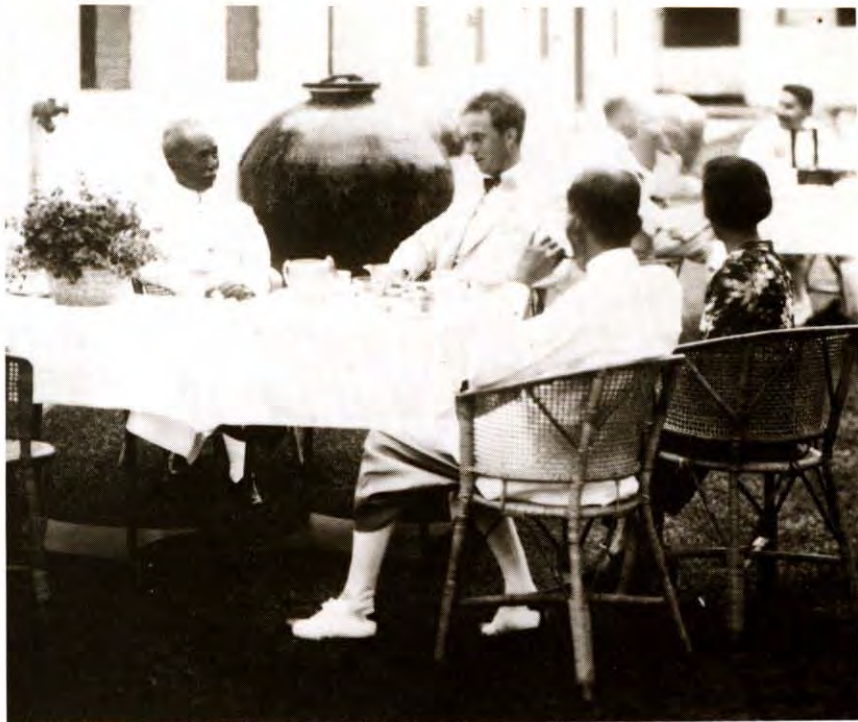
58. Representatives of the League of Nations at the National Museum.

รูปที่ ๕๙ ทรงต้อนรับเจ้านายฝ่ายในที่เสด็จเปิดตำหนักแดง พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ (พ.ศ. ๒๔๗๔)

59. Receiving ladies of the Royal Family on the occasion of the opening of "the red house" at the National Museum in 1881.

56 Neg. 86-10

* 57 Neg. 31777

58 Neg. 86 - 5

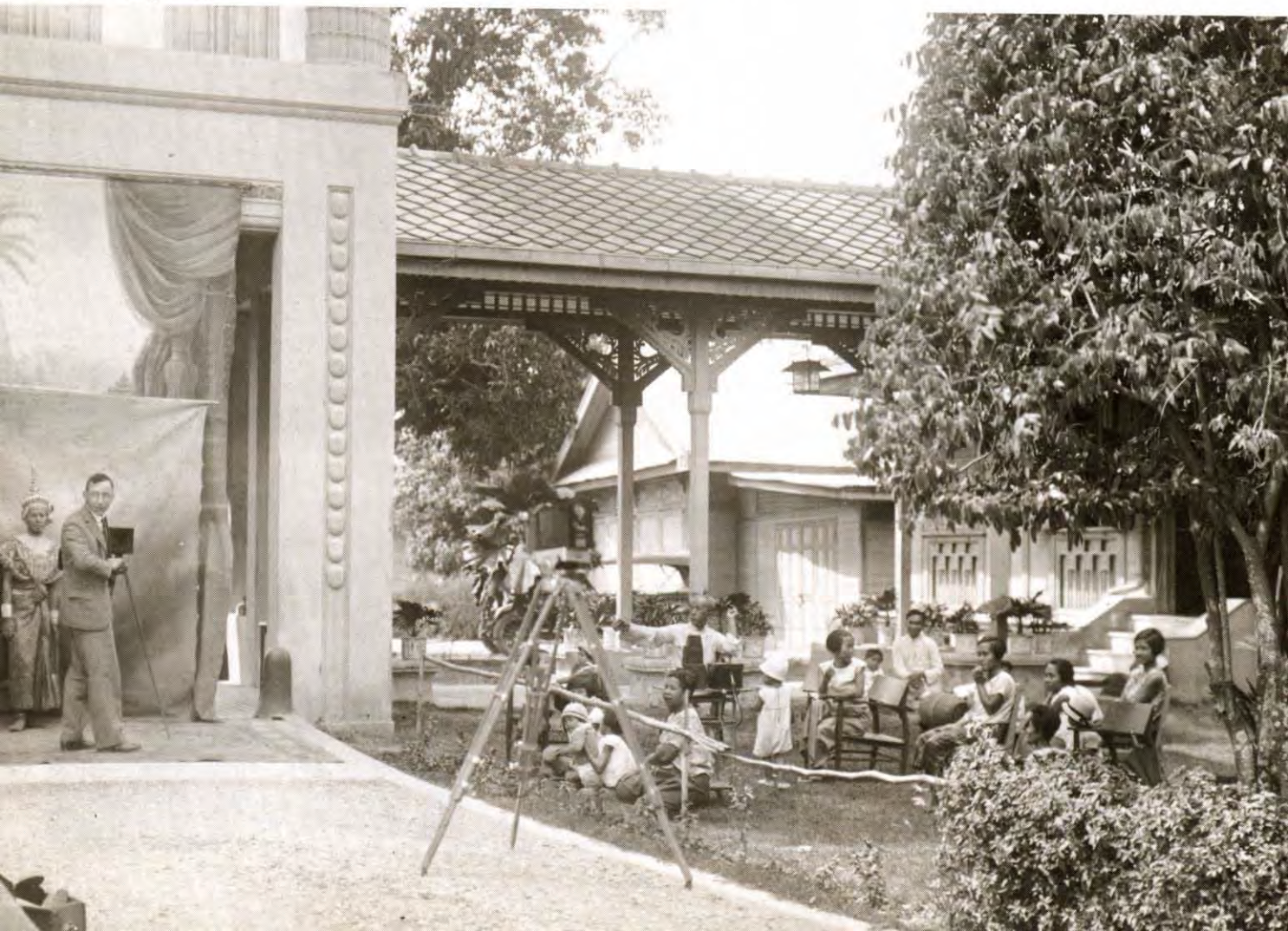
59 Neg. 31779

60 *Neg. 31780*

61 *Neg. 31781*

รูปที่ ๖๐ ตำนกแดงเมื่อจัดเป็นพิพิธภัณฑณ์แล้ว (พ.ศ. ๒๔๗๔)

60. Interior of "the red house" as a part of the National Museum in 1881

รูปที่ ๖๑ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาต่อราชานุภาพ ทรงกำกับการถ่ายทำรำประกอบพระนิพนธ์เรื่องตำนานพื่อนรำ ที่วังวรดิศ โดยให้ ดร.ฮูร์ลิมัน ชาวสวิส เป็นผู้ถ่ายภาพ (พ.ศ. ๒๔๗๐)

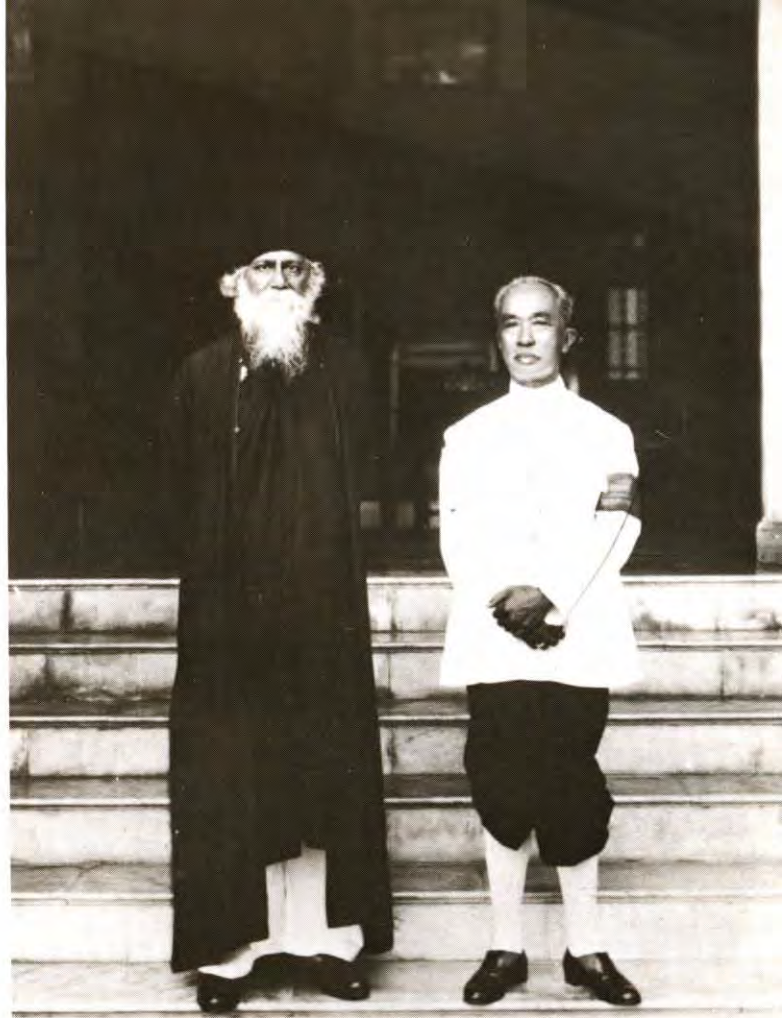
61. Prince Damrong supervising photography for the illustration of his book on classical dancing at Woradis Palace in 1927. The photographer was Mr. Hurliman from Switzerland.

รูปที่ ๖๒ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาต่อราชานุภาพ ทรงฉายคู่กับเซอร์รพินทนาทตะกอร์ ปรัชญาเมธีชาวอินเดีย

62. Prince Damrong photographed with the Indian scholar, Sir Rabindranath Tagore.

รูปที่ ๖๓ ทรงฉายที่ปราสาทบ้านระแงง อ.ศีขรภูมิ จ.สุรินทร์

63. Photographed at Prasat Ban Ra-ngeng, the Khmer temple at Ampur Sikhoraphum, Changwat Surin.

62 Neg. 86 - 14

63 Neg. 86 - 16

65 Neg. 86 - 13

64 Neg. 86 - 15

รูปที่ ๖๔ สถูปปราสาทหินพิมาย

64. At Pimai Khmer Temple.

รูปที่ ๖๕ สถูปปราสาทบ้านระแงง อ.สีขรภูมิ จ.สุรินทร์

65. At Ban Ra-ngeng Khmer Temple. Amphoe Sikhorphum, Changwat Surin.

* 66

รูปที่ ๖๖ สมเด็จพระยาตากษัตริย์ราชานุกาฬเสด็จเมืองพม่าเมื่อปี พ.ศ. ๒๔๗๘ และจากการเสด็จประพาสครั้งนี้ ได้ทรงพระนิพนธ์หนังสือเรื่องสำคัญคือ “เที่ยวเมืองพม่า”

66. Prince Damrong travelled to Burma in 1936. After his visit, he wrote the famous “Journey to Burma”.

67 Neg. 31787

รูปที่ ๖๗ ขณะกำลังทรงเลือกพระพิมพ์ที่พิพิธภัณฑ์สารเขตร เมืองแปร เมื่อวันที่ ๕ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๗๘

67. Inspecting Burmese votif tablets at the Tharekhettra Museum, Prome, Burma, on the 5th. of February, 1936.

68 Neg. 31788

รูปที่ ๖๘ พระเจดีย์ทรงโคมหอดคว่ำที่เมืองสารเขตร

68. The dome shaped stupa at Tharekhettra, Burma.

ด้านมหาดไทย

Ministry of Interior

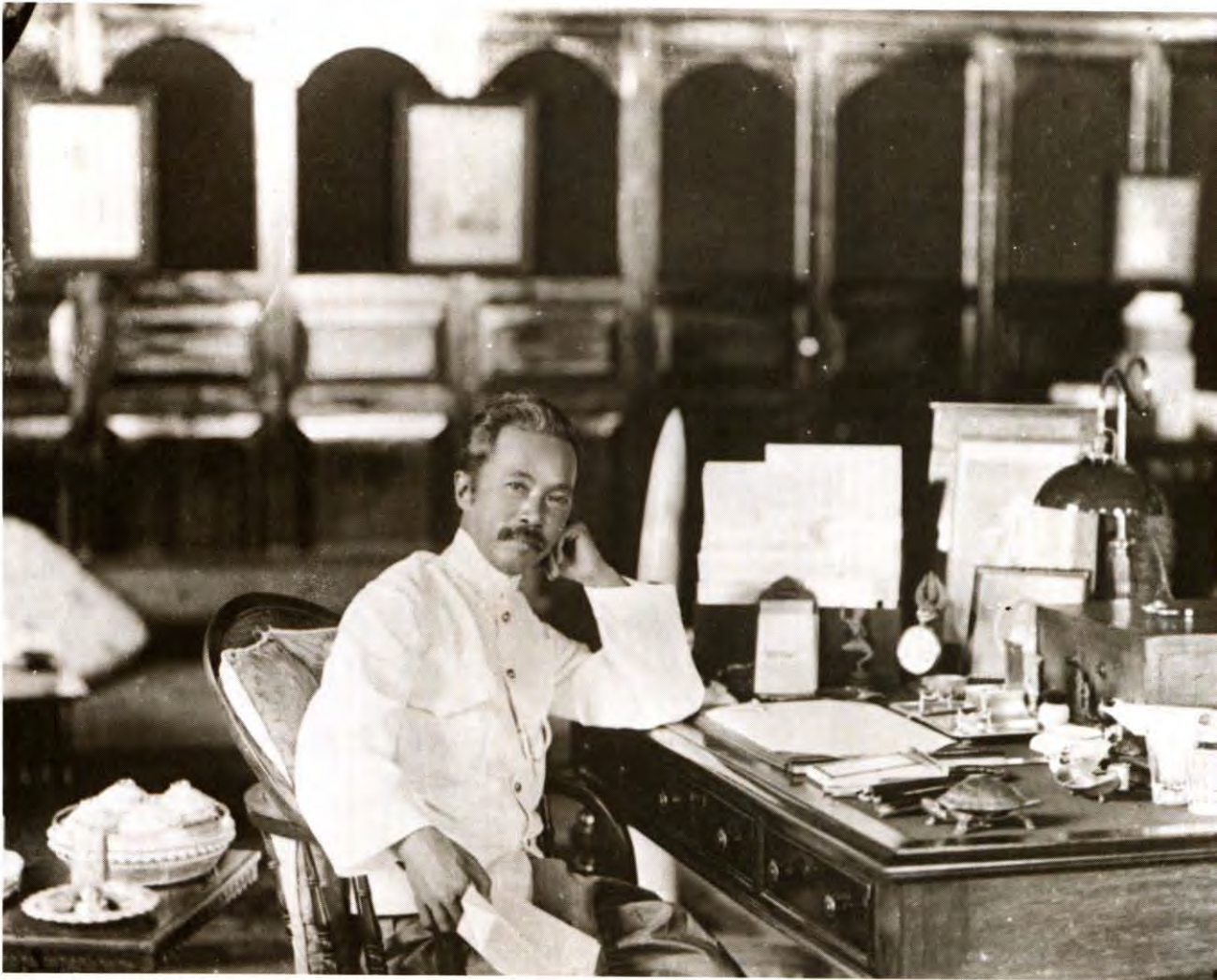

Neg. 31789

69

รูปที่ ๖๙ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย (พ.ศ. ๒๔๓๕ - ๒๔๕๘)

69. Minister of the Interior (1892 - 1915).

70 Neg. 221 - 12

* 71 Neg. 31791

รูปที่ ๗๐ ประทับภายในห้องทรงงาน กระทรวงมหาดไทย ที่ศาลาลูกขุน ในพระบรมมหาราชวัง

70. In his office at the Ministry of the Interior, the "Sala Luk Khun" in the Grand Palace.

รูปที่ ๗๑ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เมื่อวันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๓๕ ทรงปฏิรูปจัดระเบียบการปกครอง และการบริหารทั้งในส่วนกลางและส่วนภูมิภาค พระรูปนี้ทรงฉายเมื่อประชุมเทศาภิบาล กระทรวงมหาดไทยเป็นครั้งแรก เมื่อปีพุทธศักราช ๒๔๓๕

71. His Royal Highness Prince Damrong Rajanupab was appointed Minister of the Interior on the 1st of April, 1892. He carried out reforms for both central and provincial administration. This photograph was taken at the first "Thesaphibal" (Provincial governor) meeting in 1895.

การเสด็จตรวจราชการหัวเมือง

พระกรณียกิจอย่างหนึ่ง ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเห็นว่าเป็นประโยชน์อย่างสำคัญมากสำหรับเสนาบดี คือ การตรวจราชการหัวเมือง ดังนั้นพระองค์ท่านจึงได้เสด็จออกตรวจราชการหัวเมืองเสมอ แม้ว่าการคมนาคมสมัยนั้นจะลำบากยากยิ่งเพียงไรก็ได้ทรงท้อถอย แต่ทรงพระอุตสาหะออกตรวจราชการหัวเมืองตลอดระยะเวลา ๒๓ ปี จนสิ้นสมัยที่ทรงเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย พระองค์จึงทรงเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยพระองค์แรกที่ออกตรวจราชการหัวเมือง

Provincial Inspection Tours

Prince Damrong considered that personal inspection tours of the provinces were essential for ministers of state. He therefore undertook such tours regularly despite the fact that transportation was quite inadequate in those days. He made arduous journeys to all parts of the kingdom throughout the 23 years during which he held the office of Minister of the Interior.

73 Neg. 31793

72 Neg. 31792

รูปที่ ๗๒ เสด็จตรวจราชการมณฑลนครไชยศรี พ.ศ. ๒๔๔๑)

72. Inspection tour of Monthon Nakorn Chaisri in 1898.

รูปที่ ๗๓ ทรงฉายในคราวเสด็จตรวจราชการมณฑลชุมพร (พ.ศ. ๒๔๔๔)

73. Inspection tour of Monthon Chumporn in 1902.

Neg. 31794

รูปที่ ๗๔ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ เสด็จ
ตรวจราชการหัวเมืองปักษ์ใต้ พ.ศ. ๒๔๔๗

74. Inspection tour to the Southern Region in
1904.

* 74

รูปที่ ๗๕ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ ทรงเปิดเรือขุดแร่ด้วยเครื่องจักร ซึ่งเป็น
ลำแรกของโลก ของบริษัททุ่งคาฮาเบอร์ ที่ภูเก็ต เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๑

75. Group photograph taken on the occasion of Prince Damrong launching
the world's first mechanical dredger at Phuket in 1908.

75 Neg. 31795

*76 Neg. 31796

77 Neg. 28987

รูปที่ ๗๖ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เสด็จถึงถ้ำหาสุวรรณรงค์ จ.พัทลุง
76. Visiting the Khuha Sawan Cave in Phattalung.

รูปที่ ๗๗ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ทรงฉายบนประภาคารที่เกาะปราบ
จ.สุราษฎร์ธานี เมื่อคราวเสด็จตรวจราชการมณฑลภาคใต้
77. Prince Damrong standing on the navigation beacon at Koh Prab,
Changwat Suratthani, during his inspection tour of the southern provinces.

* 78 Neg. 31798

* 79 Neg. 31799

รูปที่ ๗๘ เลดีจตรวจราชการมณฑลพายัพ ที่เมืองน่าน (พ.ศ.-
๒๔๔๑)

78. Inspection tour of the North-west, photograph taken
in Nan in 1898.

รูปที่ ๗๙ - ๘๑ เลดีจตรวจราชการมณฑลพายัพ

79. Inspection tour of the North-western Provinces

* 80 Neg. 31800

81 Neg. 31801

82 Neg. 31802

รูปที่ ๘๒ สันนิษฐานว่า สมเด็จพระยาตากษัตริย์
เสด็จตรวจราชการมณฑลพายัพ

82. An inspection tour, probably in the North-west.

รูปที่ ๘๓ เสด็จตรวจราชการมณฑลอีสาน ฉายที่พระธาตุพนม
จ.นครพนม (พ.ศ. ๒๔๔๙)

83. Inspection tour of the North-eastern Region, Photo-
graphed at Phra That Phnom in 1906.

83 Neg. 90 - 28

84 Neg. 119 - 8

รูปที่ ๘๔ กรมหลวงดำรงราชานุภาพเสด็จตรวจราชการมณฑลอุดร (พ.ศ. ๒๔๔๙)

84. Inspection tour of the Eastern Region in 1906.

รูปที่ ๘๕ กองคาราวานเกวียนเมื่อครั้งเสด็จตรวจราชการมณฑลอุดรของกรมหลวงดำรงราชานุภาพ

85. A caravan of carts used as transport on an inspection tour to the Eastern Region.

รูปที่ ๘๖ ประทับในระแทะ เมื่อคราวเสด็จตรวจราชการมณฑลอิสานจังหวัดอุบลราชธานี พ.ศ. ๒๔๔๙

86. Travelling in an ox cart on tour to the North-east photographed in Ubonrajathani in 1906.

รูปที่ ๘๗ เสด็จตรวจราชการ มณฑลอุดร (พ.ศ. ๒๔๔๙)

87. Inspection tour to the Eastern Region in 1906.

Neg. 120 - 6 85 86 Neg. 459 - 56

87 Neg. 88 - 6

88 Neg. 120 - 29

รูปที่ ๘๘ เสด็จตรวจราชการ มณฑลอุดร (พ.ศ. ๒๔๔๙)

88. Inspection tour to the Eastern Region in 1906.

การเสด็จต่างประเทศ

Tours Abroad

* 89 Neg. 31881

รูปที่ ๘๙ การเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรกเมื่อปี พ.ศ. ๒๔๓๔ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เป็นผู้แทนพระองค์เสด็จไปเยี่ยมพระเจ้าซาร์นิโคลัสที่ ๒ เมื่อครั้งยังทรงเป็น ซาร์วิชนิโคลัส แห่งรัสเซีย และทรงนำพระองค์เจ้าจิรประวัติวรเดช (กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช) ไปเฝ้าพระเจ้าคริสเตียนแห่งเดนมาร์ก เพื่อทรงฝากเข้าศึกษาวิชาทหาร ณ โรงเรียนนายร้อยทหารบก เดนมาร์ก

89. H.M.King Chulalongkorn sent Prince Damrong to visit Tsaravich Nicholas of Russia in 1891. On this occasion, the King also sent H.H. Chiraprawati Voradej (Krommaluang Nakornchaisisuradej) to study at the Danish Infantry Staff College under the guardianship of H.M. King Christian of Denmark.

90 Neg. 31812

รูปที่ ๙๐ พระรูปนี้ทรงฉายที่พระราชวังยิลดิลี ของ
สุลต่านอูรุกกี เมื่อครั้งกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ทรง
เป็นหัวหน้าคณะทูตพิเศษเสด็จเยือนประเทศต่าง ๆ ใน
ยุโรป (พ.ศ. ๒๔๓๔)

90. This photograph was taken in front of the
Palace of the Sultan of Turkey when Prince
Damrong led a special Thai emissary to Europe
in 1891.

91 Neg. 31813

92 Neg. 31814

รูปที่ ๙๑-๙๒ เสด็จประพาสอียิปต์ (พ.ศ.๒๔๓๔)

91-92 Touring Egypt in 1891

93 Neg. 31815

รูปที่ ๙๓ กรมพระดำรงราชานุภาพทรงฉายคราวเสด็จพนมเปญ พ.ศ. ๒๔๖๗
93. A visit to Phnom Pehn in 1924

* 94 Neg. 31816

รูปที่ ๙๔ กรมพระดำรงราชานุภาพและพระธิดา ทรงฉายที่หน้าพิพิธภัณฑน์ กรุงกัมพูชา พ.ศ. ๒๔๖๗

94. Prince Damrong and three daughters in front of the Museum of Cambodia, 1924.

95 Neg. 31817

96 Neg. 31818

รูปที่ ๙๕ สมเด็จพระยาตรางราชานุภาพทรงฉายพระรูปนี้ที่
บ้านพระยารัตนเศรษฐี เมืองปีนัง ประเทศมาเลเซีย เมื่อวันที่ ๘ กันยายน
 ๒๔๗๒

95. Group photograph taken at the residence of Phraya Ratanasethi
 in Penang on the 8th. of September 1929.

รูปที่ ๙๖ สมเด็จพระยาตรางราชานุภาพที่มหาวิทยาลัย
 ซอร์บอน ปารีส ฝรั่งเศส ในระหว่างการเสด็จประพาสยุโรปเป็นการ
 ส่วนพระองค์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๓

96. Group photograph taken at the Sorbonne in Paris during
 Prince Damrong's private tour to Europe in 1930.

รูปที่ ๙๗ สมเด็จพระยาตรางราชานุภาพ เสด็จทอดพระเนตร
 โบราณสถานในกรุงโรม ประเทศอิตาลี พ.ศ. ๒๔๗๓

97. Visiting archaeological sites in Rome, 1930.

รูปที่ ๙๘ เสด็จเข้าเฝ้าพระสันตปาปาปิอุสที่ ๑๑ ที่กรุงวาติกัน ประเทศ
 อิตาลี เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๓

98. Photographed with Pope Pius XI at the Vatican City in 1930.

97 Neg. 31819

98 Neg. 31820

รูปที่ ๙๙ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ เสด็จเยี่ยมบริษัทอีสเอเชียติก
โคเปนเฮเกน ประเทศเดนมาร์ก (พ.ศ. ๒๔๗๓)

99. Visiting the East Asiatic Company headquarters in Copenhagen, 1930.

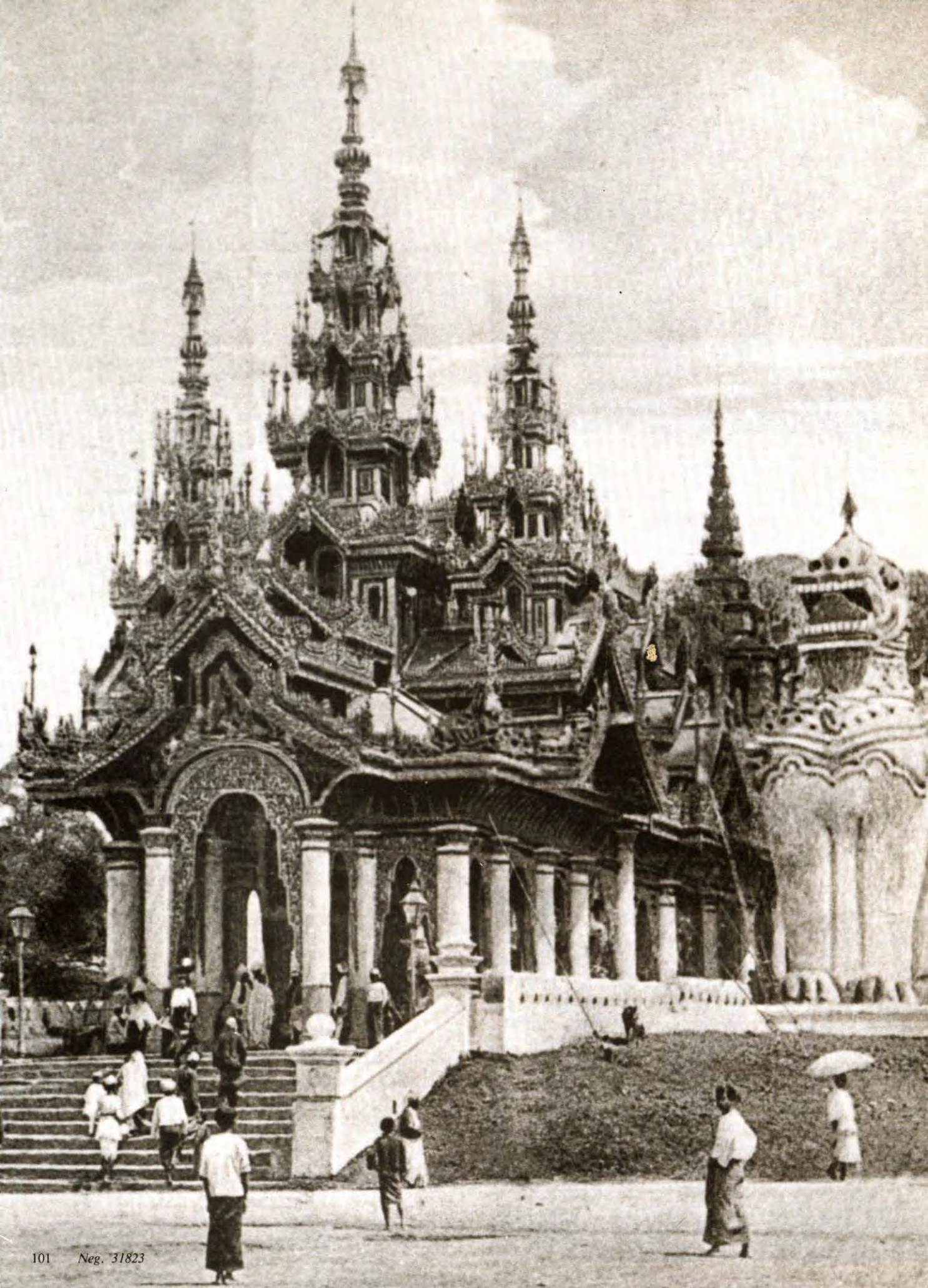
รูปที่ ๑๐๐ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพขณะกำลังทรงเตรียมจะเข้าไป
บูชาพระเกศธาตุที่เมืองร่างกุ้ง ประเทศพม่า (พ.ศ. ๒๔๗๘)

100. Preparing to pay homage to the Buddha's relics at the Shwe Dagon, Rangoon, in 1935.

รูปที่ ๑๐๑ เจดีย์พระเกศธาตุ เมืองร่างกุ้ง ประเทศพม่า

101. The Shwe Dagon, Rangoon.

* 102 Neg. 31824

รูปที่ ๑๐๒ รูปหมู่ถ่ายที่วังพระองค์ปยินมานะ เมืองมัณฑเล (พ.ศ. ๒๔๗๘)
102 A group photograph taken with Prince Myinmana in Mandalay in 1935.

103 Neg. 31825

รูปที่ ๑๐๓ เสด็จขึ้นเกวียนไปสวนอัมพวัน เมืองสารเขต
103 Riding an ox cart at Tharekhetta.

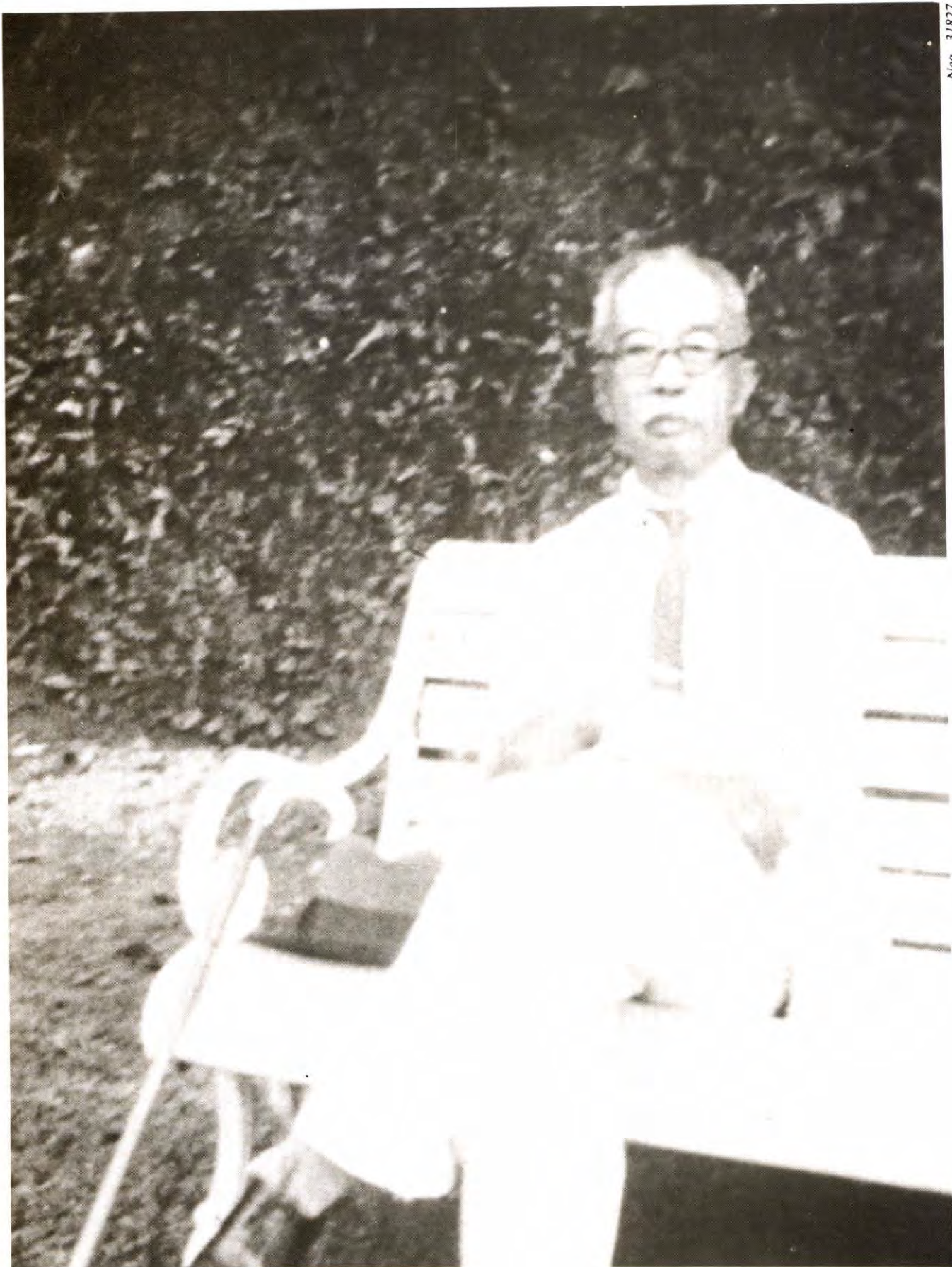

104 Neg. 31826

รูปที่ ๑๐๔ เสด็จมหาวิทยาลัยย่างกุ้ง (พ.ศ. ๒๔๗๘)
104 Visiting Rangoon University in 1935.

สมเด็จพระยามะยาตำรงราชานุภาพ
ภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง

**Prince Damrong's Lifestyle after the
Political Reformation.**

105

รูปที่ ๑๐๕ สมเด็จพระยาตากษัตริย์ราชานุกาฬ ขณะประทับที่ปีนัง (พ.ศ. ๒๔๗๙)

105 Photographed whilst residing in Penang in 1936.

*106 Neg. 31828

รูปที่ ๑๐๖ - ๑๐๗ สมเด็จพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า ทรงเยี่ยมสมเด็จพระ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ที่เมืองปีนัง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๙

106 - 107 Her Majesty Queen Sawang Watana visited Prince Damrong in Penang in 1936.

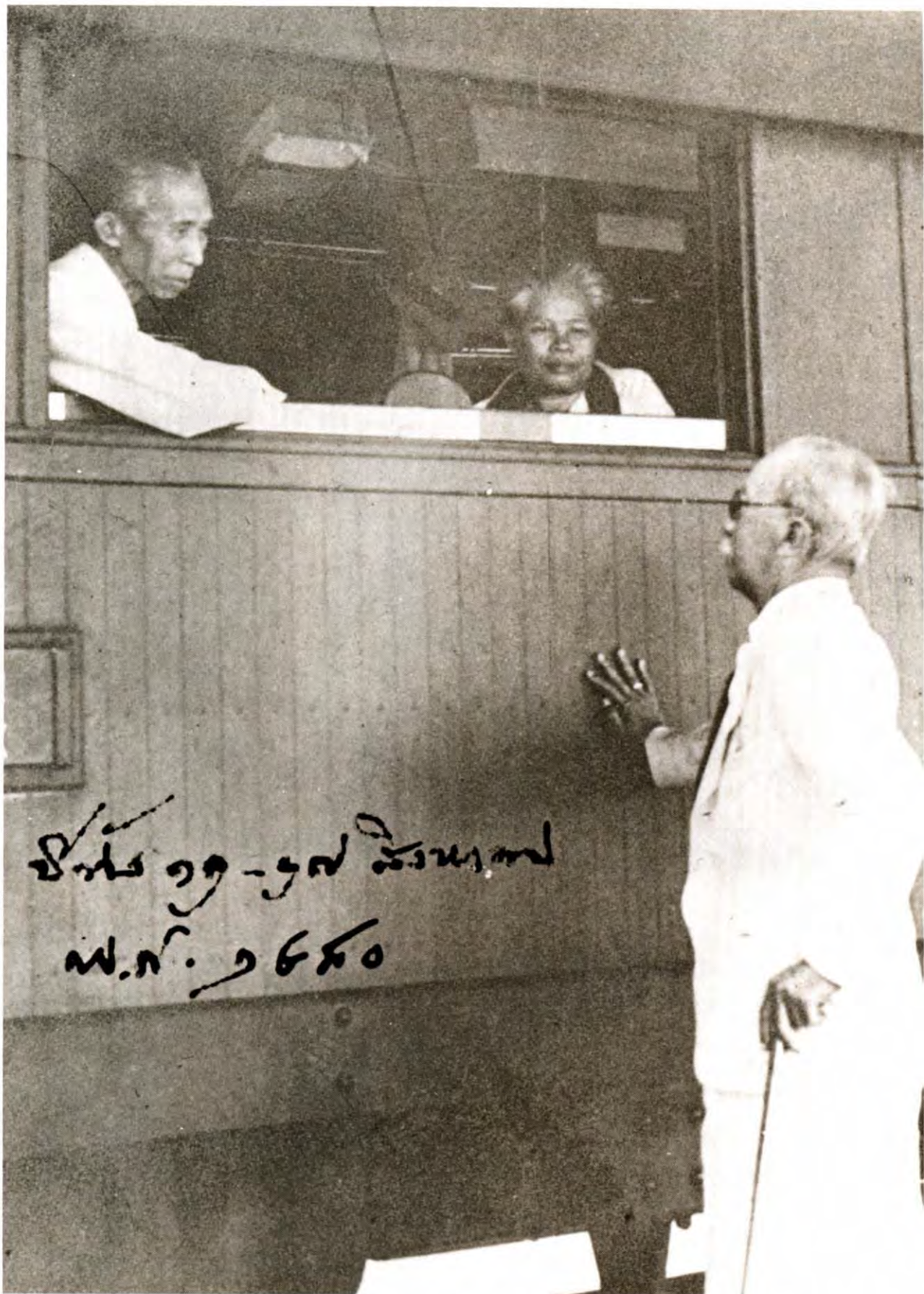
*107 Neg. 31829

108

รูปที่ ๑๐๘ ทรงฉายคู่กับสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ที่เมืองปีนัง (พ.ศ. ๒๔๘๐)
108. Photographed with His Royal Highness Prince Narisaranuwattiwongs in Penang in 1937.

109

รูปที่ ๑๐๙ สมเด็จพระยาตากษัตริย์ราชานุภาพทรงส่งเสด็จ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และ ม.ร.ว.โต จิตรพงศ์ ที่สถานีรถไฟ เมืองปีนัง (พ.ศ. ๒๔๘๐)

109. Prince Damrong seeing off Prince Naris and M.R. To Chitrabongs at the railway station of Penang in 1937.

110 Neg. 31832

รูปที่ ๑๑๐ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงรับเสด็จพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
 อานันทมหิตล สมเด็จพระอนุชาธิราชและสมเด็จพระราชชนนีเมื่อครั้งเสด็จกลับจากยุโรป
 พ.ศ. ๒๔๘๑

110. Prince Damrong greeting His Majesty King Ananda Mahidol, his brother, now
 King Bhumibol Adulyadej, and Her Royal Highness the Princess Mother, on their
 return from Eurpoe in 1938.

รูปที่ ๑๑๑ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงสวมกอดพระบาทสมเด็จพระปรเมนทร-
 มทอานันทมหิตลบนเรือพระที่นั่งมีโอเนีย เมื่อ ๑๐ พฤศจิกายน ๒๔๘๑

111. Embracing H.M. King Ananda Mahidol on a ship off Penang on the 10th
 of November 1938.

111 Neg. 31833

งานพระราชทานเพลิงพระศพ
สมเด็จพระยาตำรงราชานุภาพ

**The Cremation
of His Royal Highness Prince
Damrong Rajanupab**

112

รูปที่ ๑๑๒ พระโกศกุดั่นใหญ่บรรจุพระศพสมเด็จพระปรมัยยิกายะราชกุมารี สิ้นพระชนม์เมื่อวันที่ ๑ ธันวาคม ๒๔๘๖

112. The Royal urn which contained the remains of Prince Damrong after his death on the 1st. of December 1943.

113

รูปที่ ๑๑๓ งานพระราชทานเพลิงพระศพ สมเด็จพระเจ้า กรม-
พระยาดำรงราชานุภาพที่สุสานหลวงวัดเทพศิรินทราวาส
เมื่อวันที่ ๑๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๘๗

133 The royal cremation of His Royal Highness Prince
Damrong Rajanupab at wat Thebsirindrawas on the
11th. of March, 1944.

114 Neg. 31836

115 Neg. 31837

รูปที่ ๑๑๔ ม.จ.จจิตรถนอม ดิศกุล ทรงเก็บพระอัฐมเด็จพระยา
ดำรงราชานุภาพ

114 M.C. Chongchitr Thanom Diskul collecting the funerary remains
of Prince Damrong.

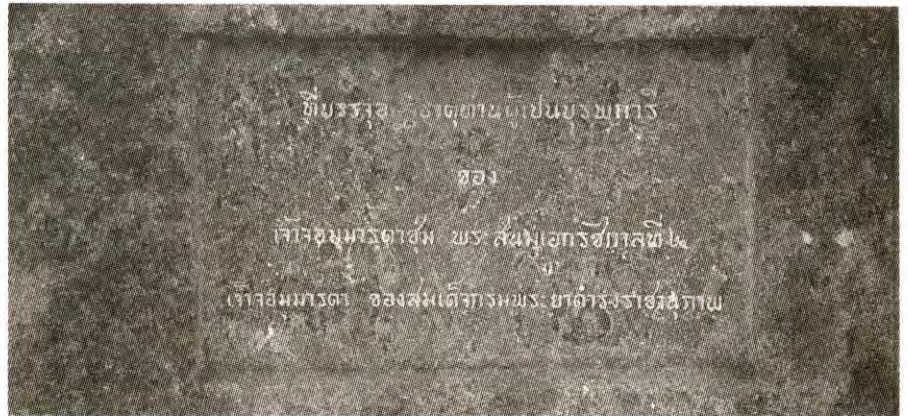
รูปที่ ๑๑๕ ม.จ.จจิตรถนอม ดิศกุล ทรงเก็บพระอังคารของสมเด็จพระ
พระยาดำรงราชานุภาพประดิษฐานไว้ ณ หอพระนาค ในวัดพระศรีรัตน-
ศาสดาราม

115 The funerary remains of Prince Damrong being prepared for
enshrinement in the Ho Phra Nak in the Temple of the Emerald Buddha.

116 Neg. 30354

117 Neg. 30355

118 Neg. 30353

รูปที่ ๑๑๖ - ๑๑๘ ดิสกุล อนุสรณ์ ณ วัดนิเวศธรรม-
ประวัติ

166 - 118 The Diskul Memorial at Wat Nives-
Dhammapravati, Bang Pa-in Palace.

หน้าว่าง

ภาคผนวก

“พระประวัติลูกเล่า”

ของหม่อมเจ้า พูนพิศมัย ดิศกุล

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเป็นพระราชโอรสของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้าจอมมารดาชุ่ม เป็นพระมารดา ประสูติในพระบรมมหาราชวังหลวง เมื่อวันที่ ๒๑ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๐๕ ที่ตำหนักใกล้ทางประตูอนงค์ลีลา เมื่อประสูติแล้วมีพระราชพิธีสมโภช ๓ วัน และสมโภชเดือนตามราชประเพณี พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จลงในงานพิธีและพระราชทานพระนามว่า - *ดิศวรกุมาร* และพระราชทานกาทองคำใส่น้ำเสวย ๑ โบริ เป็นของพระราชทานสมโภชเดือน พระองค์ท่านทรงเล่าว่า ได้ทรงตั้งต้นทรงพระอักษร ก.ข. กับคุณแสง ข้าราชการฝ่ายในแต่พระชันษาได้ ๓ ขวบ เวลาเข้ามีคนเชิญสมุดเรียนใส่พานเดินนำเสด็จไปยังเรือนคุณแสง ทรงเรียน ก.ข. และสระราว ๑-๒ ชั่วโมงแล้วเสด็จกลับมาแต่งพระองค์ขึ้นไปเฝ้าพระราชบิดากับเจ้าจอมมารดาในเวลาเสวย ถ้าเจ้าจอมมารดาเที่ยงเจิบ คุณย่าผู้เป็นน้องสาวก็เป็นผู้ตั้งเครื่องแทนวันหนึ่งเสด็จพ่อทรงตามเข้าไปขึ้นเกาะโต๊ะเสวยซึ่งสูงขนาดพระเสียบในเวลานั้น พระราชบิดาทรงลูบพระเศียรแล้วตรัสกับคุณย่าว่า- “ลูกคนนี้จะเป็นที่พึ่งของเองได้ต่อไป” คุณย่าท่านเล่าว่า เมื่อเสด็จพ่อยังเสวยนมอยู่นั้น ทูลกระหม่อมปู่ทรงลองเอานิ้วพระหัตถ์ใส่ในพระโอษฐ์แทนนม แต่เสด็จพ่อไม่ทรงคุกกลับหยุดนิ่งเสียเฉย ๆ จึงตรัสว่า-“ลูกคนนี้มีฉลาด”

เมื่อทรงพระอักษรถึงผสมตัวได้แล้วก็ทรงย้ายครูไปเรียนกับคุณปาน ราชินิกุล บุณนาค และเรียนอ่านหนังสือเล่ม ๆ มีเรื่อง รามเกียรติ์ อิเหนา เป็นต้น ในสมัยนั้นเรียกว่า-ขึ้นสมุด พระชันษา ๔ - ๕ ปีก็ได้ตามเสด็จออกอยู่เสมอ และได้ทรงเชิญพระแสงหนู (องค์เล็ก) ตามเสด็จด้วย เสด็จพ่อทรงเล่าว่าเวลานั้นรถม้ามีเข้ามาใหม่ ๆ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดทรงขับรถชนิดที่เรียกว่า Dog Cart เองเสมอ และพระราชโอรสธิดาเล็ก ๆ ก็ตามเสด็จด้วย เสด็จพ่อประทับในระหว่างพระบาท ทรงจำได้ว่าสายบังเหียนถูกพระเสียบร้อยไป วันหนึ่งกานรถหักตกลงมาจากรถกันทุกพระองค์ ทูลกระหม่อมปู่ทรงเป็นห่วงครีเสแต่ว่า- “ลูก ๆ เป็นยังงใจเจ็บไหม

ลูก?” อย่างเดียว เวลาทรงพระราชยานเสด็จพ่อประทับข้างพระบาทคู่กับเสด็จลุง กรมพระสมมด-อมรพันธุ์ และครั้งหนึ่งเสด็จพระราชดำเนินไปในงานฉลองวัดหงษ์กลับมา เสด็จพ่อวังพระบรรทมตกลงมาจากพระราชยานหนหนึ่ง พวกข้าราชการอุ้มกลับขึ้นไปในระหว่างทาง ในเวลาเสด็จออกที่พระที่นั่งอนันตสมาคม (ในสวนศิวาลัย) วันหนึ่งพระราชบิดาทรงครีเสให้ไปหีบขวิดหยกในเครื่องพระสำอางค์ที่ในห้องพระบรรทมมาถวาย เพราะจะพระราชทานให้พวกขุนนางดู เสด็จพ่อทรงเล่าว่า รู้สึกกลัวผีเป็นที่สุดที่จะต้องขึ้นไปบนพระที่นั่งที่ประทับพระองค์เดียว แต่แข็งพระทัยกล้านขึ้นไปบนพระแท่นลดแล้วหีบขวิดนั้นมาถวายได้ถูกได้รับการชมเชยจากผู้ใหญ่เป็นอันมากในคราวนี้ว่าฉลาดใช้ได้เรื่องได้ราว ในตอนปลายรัชกาลที่ ๔ ก็ได้ตามเสด็จไปหว่ากอดด้วย และกลับมาประจวบเป็นไข้ป่าพร้อมกับคุณย่าเหมือนกันแต่หายทันขึ้นไปทรงน้ำพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระชันษาได้ ๖ เข้า ๗ ปี ทรงเล่าว่าทรงจำได้ว่าได้ขึ้นไปทรงพระกันแสง ที่เล่ามานี้เป็นเรื่องที่เสด็จพ่อทรงจำเรื่องราวในรัชกาลที่ ๔ ได้เพียงไร

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตแล้ว สมเด็จพระยาตรีสุริยวงษ์ (ช่วง บุณนาค) เป็นผู้สำเร็จราชการ เพราะพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังมีพระชนมพรรษาเพียง ๑๖ ปีเท่านั้น พวกสมเด็จพระยามีท่านเจ้าคุณฝ่ายในต่าง ๆ เป็นผู้เข้าควบคุมดูแลงานในพระราชฐานในตำแหน่งเจ้าคุณพนักงานพวกคุณย่าต่าง ๆ เรียกว่าหมดบุญ กลับไปอยู่เรือนกับเจ้านายเล็ก ๆ ต่างคนต่างทำขนมขายบ้าง ทำการช่างต่าง ๆ ขอบ้างอยู่เจียบ ๆ ส่วนพระราชโอรสธิดา ทรงเล่าว่าเรียนหนังสือแล้วก็ขึ้นเฝ้า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในเวลาเสวยทุกวัน เฝ้าแล้วก็เที่ยวเตร่ไปตามความพอใจโดยมากก็ไปอยู่ในวัดพระแก้วดูเขาซ่อมแซมวัดจนสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ได้ทรงช่วยท่านอาจารย์แดง (พระ-ภิกษุ) เขียนรูปรามเกียรติ์ตามพระระเบียงได้ เสด็จพ่อนั้นเมื่อทรงเรียนจนทรงอ่านภาษาไทยได้ดีแล้ว พระชันษา ๘ ปีก็เสด็จออกไปเรียนอักษรขอมกับ

พวกกรมพระอาลักษณ์ ที่เก่งกรงกอยุริมพระที่นั่ง
อมรินทร์วินิจฉัยบัดนี้ ส่วนเวลาว่างก็เที่ยวไปตาม
รอบวังทอดพระเนตรวัดพระแก้ว ทอดพระเนตร
พวกทหารอยู่กันอย่างไร มีพวกพระที่เลี้ยงผู้ชาย
ตามเสด็จดูเล่นถึงเวลาก็เสด็จกลับเข้าวัง เสด็จพ่อ
ทรงเล่าว่า คุณย่าไม่เคยตามพระทัยเลย คำสั่งเด็ดขาด
นั่นคือปลดไม่ได้ ถ้าผิดต้องรับโดยตีว่าผิด มิฉะนั้น
จะถูกตีมาก เสด็จไปไหนมาก็ต้องมาเล่าให้แม่ฟังว่า
เห็นอะไร ทำอะไรบ้าง ทรงเล่าว่า วันหนึ่งตามเสด็จ
ออกไปข้างหน้า พบค้ำปากกาแก้วใส่น้ำสี ๆ ตก
อยู่ตรงขั้นบันไดก็ทรงเก็บเอามาเพราะโปรดเสียเหลือ
เกิน แต่พอถึงค้ำหนักคุณย่าก็ถามว่าเอามาจากไหน?
ท่านก็ทรงบอกตามจริง แต่คุณย่าออกคำสั่งว่า ให้
กลับเอาไปวางไว้ที่เดิมเดี๋ยวนั้น ทรงเล่าว่าเสียขาย
เป็นกำลัง แต่ก็ต้องเอากลับไป ส่วนการเสวยก็ดี
บรรทมก็ดี คุณย่าเลี้ยงอย่างอุดมสมบูรณ์ไม่เคย
อดอยาก เข้มงวดแต่ในเรื่องศีลธรรม และการงาน

ครั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
เสด็จกลับจากเสด็จเยี่ยมประเทศอินเดียแล้ว ทรง
จ้างครูอังกฤษคนหนึ่งชื่อ Mr. Francis George
Patterson ให้มาสอนภาษาอังกฤษแก่เจ้านายพระองค์
ชาย โปรดให้ทุกพระองค์เลือกได้ว่าจะทรงเรียน
ภาษาไทยหรือภาษาอังกฤษ เสด็จพ่อทรงเลือกเรียน
ภาษาอังกฤษเมื่อพระชันษาได้ ๕ ปี หนังสือที่ทรงเรียน
ยังมีอยู่ในหอสมุดดำรงฯ ท่านทรงเก็บรักษาไว้เอง
ทรงเล่าว่าทรงเป็นลูกศิษย์ที่ครูรัก ครูไปไหนก็ชอบ
พาไปด้วย จนเข้าพระทัยและครีสุภาษาอังกฤษได้
ก่อนที่จะทรงอ่านออก วันหนึ่งครูพาไปหาเพื่อน
ฝรั่งด้วยกันที่ห้างมาคอนและเลยจะค้างอยู่ที่นั่น
คุณย่าตกใจว่ายังไม่เสด็จกลับ ให้คนออกเที่ยวตาม
หาได้พระองค์มาจนเวลา ๒ ขยามแล้ว เสด็จพ่อทรง
เรียนภาษาอังกฤษอยู่ ๔ ปี ทรงถึงเล่ม ๔ Forth
Reader ก็ต้องออกจากโรงเรียนที่อยู่ตรงข้างประตู
พิมานไชยศรี เพราะถึงเวลาโสกันต์และทรงผนวช
ณระตามพระราชประเพณีเพื่อศึกษาการพระพุทธ-
ศาสนา ทรงผนวชที่วัดพระแก้วแล้วเสด็จไปประทับ
อยู่ที่วัดบวรนิเวศ ๑ พรรษา ลาผนวชเมื่อ
พระชันษาได้ ๑๔ ปีเป็นอันจบการศึกษาชั้นแรกเพียง
เท่านี้ ต่อไปจากนี้ทรงศึกษาด้วยพระองค์เองโดยอ่าน
และเขียนอยู่เสมอ

ตอนเสด็จเข้ารับราชการ

เนื่องแต่โรงเรียนอยู่ตรงข้ามกับสนามหน้า
วัดพระแก้ว (ทางโนนพระบรมมหาราชวัง) อันเป็น
ที่หัดทหารทุกวัน เสด็จพ่อได้ทอดพระเนตรเห็นอยู่
เป็นนิตย์จึงทำให้ทรงอยากเป็นทหาร เมื่อทรงขอ
อนุญาตต่อคุณย่า ๆ ขอให้ทรงทำสัญญาก่อนว่า
๑. จะไม่เล่นผู้หญิงชั่ว ๒. จะไม่ดื่มสุราเลย เพราะ
ทหารในเวลานั้นมีแต่คนเลว ๆ และเกะกะ เสด็จพ่อ
ครีสุเสมอว่าสัญญา ๒ ข้อนี้ทำให้พ่อเป็นคนบริสุทธิ์
สะอาดมาตลอดชีวิต เสด็จเข้ารับราชการเป็นนักเรียน
นายร้อยเมื่อพระชันษา ๑๔ ปี อยู่ประจำกองที่พระ
ระเบียจวัดพระแก้วในบังคับบัญชานายร้อยเอกเจิม
แสงชูโต คือเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ได้รับเงิน
เดือน ๆ ละ ๑๖ บาท ทรงเล่าว่าบางวันร้อนจัดก็ชวน
เพื่อนทหารไปนอนหน้าพระอุโบสถวัดพระแก้ว แต่
พ่อคืนเข้าชั้นก็เหลือแต่พระองค์กึ่งอยู่กับพื้นทั้ง
พระเขนยและผ้าคลุมบรรทมหายไปหมด ทรงโยน
ปีนอยู่ ๑ ปี ก็ได้เลื่อนขึ้นเป็นนายร้อยตรีทหาร
มหาดเล็กบังคับกองแถววงได้เงินเดือน ๆ ละ ๔๐
บาท ทรงเล่าถึงเรื่องพวกทหารแถววงสนุก ๆ หลาย
เรื่อง มีคนเป่าแตรคือคุณคนหนึ่ง (ข้าพเจ้าลืมชื่อ)
แต่เกษอภารพนัน วันหนึ่งมีงานหลวงจะต้องมีแตร
บรรเลงเมื่อมาทันครบแล้วยังขาดแต่พ่อคนแตรดี
คนนั้น จึงให้เที่ยวตามตัวกันเอะอะ สักครูจึงได้รับ
เศษกระดาษเขียนมาว่า-ถ้าต้องการตัวให้เอากางเกง
ไปปรับที่พระระเบียจวัดโพธิ์ เพราะเสียพนันเหลือแต่
กางเกงในตัวเดียว อีกคนหนึ่งชื่ออยู่ ทรงเล่าว่าเป็น
คนที่ไม่มีคนตรีอยู่ในหัวเลย ให้ทดลองเล่นเครื่อง
ต่าง ๆ ไม่ได้เลยสักสิ่ง แม้ให้เป็นคนตีกลองก็ตีผิด
จังหะ ถึงต้องถอดกลองไว้ไม่ให้ดัง ต้องเลิกให้เป็น
คนเล่นดนตรี ข้าพเจ้าได้ทันรู้จักคนหนึ่งชื่อช่วง
เป็นคนเป่าขลุ่ย เราไปดูหนังกันที่โรงหนังนางเล็ง
จากลับออกมาพบทหารคนหนึ่งกำลังเดินเซ ๆ พอ
หันมาเห็นเสด็จพ่อก็ยืนตัวตรงทำวันทยหัตถ์ เสด็จ
พ่อทรงหันไปทักว่า “ช่วง, เอ็งเมาอีกแล้วซี” เขา
ตอบเสียงเด็ดขาดว่า- “แน่นอน” ท่านก็ทรงพระ
สรวลแล้วผ่านไป ทำให้เรารู้สึกว่าความสัมพันธ์ใน
ระหว่างนายกับพลทหารนั้น แม้ห่างกันไปถึงเวลา
๓๐-๔๐ ปีมาแล้ว เขาก็ยังรู้สึกผูกพันกันคืออยู่

เสด็จพ่อทรงว่าทหารแถววงอยู่ ๒ ปี ก็ย้ายไป
เป็นที่นายร้อยโทบังคับทหารม้าในกรมทหารมหาด
เล็ก ได้เงินเดือน ๔๘ บาท ในปี พ.ศ. ๒๔๒๒ นี้
ได้ทรงเป็นนายร้อยเอกและราชองครักษ์ประจำพระ

องค์ และว่ากรมครัวเข้าต้นได้เงินเดือนถึงเดือนละ ๘๐ บาท พ.ศ. ๒๔๒๓ ได้ทรงเป็นนายพันตรีผู้รับพระราชโองการ และว่ากรมกองแก้วจินดา (ปืนใหญ่) เงินเดือนขึ้นเป็น ๑๒๐ บาท ต่อมาอีก ๔ ปี ได้ทรงเป็นนายพันโทผู้บังคับการทหารมหาดเล็ก เงินเดือนขึ้น ๒๔๐ บาท พ.ศ. ๒๔๒๕ ได้เลื่อนพระอิสริยยศเป็นกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เมื่อพระชันษา ๒๒ ปี พ.ศ. ๒๔๓๑ ได้ทรงเป็นนายพลตรี เงินเดือนขึ้นถึง ๕๐๐ บาท เสด็จพ่อทรงตรัสอยู่เสมอว่าท่านทรงได้การรักษาระเบียบและรักษาความสะอาดมาจากการเป็นทหารทรงถือพระองค์ว่าทรงเคิบโตขึ้นมาทางทหารตั้งแต่เป็นนักเรียนนายร้อยจนเป็นนายพล แต่ถูกย้ายไปรับราชการทางแผนกอื่นเท่านั้น เนื่องแต่ได้ทรงจัดให้พวกทหารมหาดเล็กเรียนหนังสือและขอพระราชทานพระดำเนียงสวนกุหลาบจัดเป็นโรงเรียนขึ้น จึงโปรดเกล้าฯ ให้อ้ายมาเป็นอธิบดีกรมศึกษาธิการและกำกับการธรรมการ มีตำแหน่งเทียบเท่าเสนาบดีแต่ยังไม่ได้ประกาศเป็นกระทรวง เป็นแต่มีตำแหน่งนั่งประชุมในเสนาบดีสภาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๓

ตอนทรงว่าการศึกษาและธรรมการ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเอาพระทัยใส่ในการศึกษาเป็นอันมากอยู่โดยปกติ เมื่อได้ทรงดำรงตำแหน่งผู้จัดการโรงเรียนสวนกุหลาบแล้วบางครั้งต้องทรงสอนเอง เพราะในเวลานั้นครูก็หายากอยู่แล้ว ยังไม่มีใครเข้าใจคำว่าหลักสูตรอีกด้วย การสอบไล่ก็เพิ่งมีขึ้นในโรงเรียนนี้เป็นครั้งแรก สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ ได้ทรงร่างข้อสอบทรงสอบ และจัดทำ ประกาศนียบัตร ขึ้นเองทั้งนี้หนังสือที่ทรงจัดให้เรียนยังทรงมัดไว้ตั้งมืออยู่ในหอสุมุดดำรงฯ แล้ว ทรงเล่าว่าถ้าจะเอาเรื่องใดเข้าหลักสูตร จะต้องให้ทดลองสอนเด็กเสียก่อน ถ้าเป็นผลดีจึงจะเอาไปเข้ากระทรวง ฉะนั้นที่วังพระองค์ท่านจึงมีโรงเรียนเล็ก ๆ ห้องเดียวอยู่หลังหนึ่ง และพวกลูก ๆ ตั้งแต่ของพระองค์ท่านและลูกคนในวัง ก็เป็นผู้สำหรับทดลองทั้งนั้น ทรงเล่าว่าครูก็มีต่าง ๆ บางคนสอนอย่างนั้นดี บางคนสอนอย่างนี้ดี มีขุนบัญญัติฯ คนหนึ่งสอน ก.ข. ดินน้ำแม่เด็กจะเกรงอย่างไรครูก็มีวิธีสอนจนอ่านได้ดีและเร็วด้วย เมื่อเสด็จพ่อทรงผนวชเป็นพระภิกษุ ได้เสด็จไปจำพรรษาอยู่ที่วัดนิเวศธรรมประวัติ บางปะ-

อิน เพราะเมื่อกำลังสร้างวัดนั้น เสด็จพ่อทรงเป็นราชองครักษ์ตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงไปทอดพระเนตรการก่อสร้างทุกวัน สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงตรัสว่าวัดนี้เรียบสบาย เจ้านายทรงผนวชก็อยู่ได้ เสด็จพ่อจึงทูลรับว่าถ้าถึงปีทรงผนวชจะเสด็จมาอยู่ จึงได้โปรดเกล้าฯ ให้ปลูกตำหนักถวายหลังหนึ่งซึ่งเป็นหอสมุดในวัดนั้นบัดนี้ ในเวลาเสด็จอยู่ในวัดนั้น ได้ทอดพระเนตรเห็นเด็กชวามาเรียนหนังสือที่วัดด้วยหนังสือมูลบทบรรพกิจ และอ่านไม่ได้ นอกจากท่องซีไปตามเรื่องราว ก. ก. ก. ก. ก. ข. ข. ข. ข. ฯลฯ แต่ซีก็ไม่ได้ถูกตัว จึงตรัสถามพระผู้เป็นครูสอน ท่านอธิบายว่าเด็กมีเวลาเรียนเพียงปีละ ๓ เดือน ถึงหน้าทำนาก็ต้องกลับไปช่วยพ่อแม่ กลับมาเรียนใหม่ก็ลืมหมด ต้องตั้งต้นกันใหม่ เป็นเหตุให้ท่านทรงคิด แบบเรียนเร็วขึ้นเพื่อจะให้ท่านอ่านได้ภายใน ๓ เดือน และเอาของที่จำได้ง่าย เช่น ก. ไก่ ข. ไข่ ซึ่งเด็กเห็นอยู่เสมอ ๆ แล้วช่วยความจำให้เร็วขึ้น ส่วนในเรื่องก็ทรงเลือกเอาแต่ที่จับใจเด็กเป็นประมาณ เพราะธรรมชาติของเด็กไม่สามารถจะเข้าใจคติธรรมได้นอกจากชอบการตื่นเต้น จึงทรงผูกเรื่องเช่น ตาไปขาเป๋ ตาหวังหลัง โกง เป็นต้น เพื่อให้เด็กเห็นว่าแม่คนพิการก็ยิ่งทำอะไร ๆ ได้ แต่ท่านก็ได้ตรัสอยู่เสมอว่าถึงเวลาควรจะให้เขาทำอะไรให้เหมาะแก่เวลายิ่งขึ้นแล้ว

ส่วนการศึกษาของชาตินั้น ทรงพระดำริว่า ต้องดูความต้องการของประเทศว่า เรายังขาดคนชนิดใด ถ้ากระทรวงศึกษาธิการทำคนให้แก่ประเทศได้ถูกต้องตามเวลาแล้ว บ้านเมืองจะเจริญเร็ว และคนก็จะมั่งงานทำโดยทั่วถึงกัน เสด็จพ่อได้ทรงส่งหลานปู่คนใหญ่ไปหัดเป็นพ่อค้าในยุโรปราว ๓๐ ปีมาแล้ว เติญเด็กก็ไม่ค่อยชอบ และซ้ากลับมาตายเอาด้วย ก็เป็นอันเราไม่มีพ่อค้าในครอบครัว และคนโดยมากก็ยังสนุกในการเป็นข้าราชการอยู่นั่นเอง ถ้าพวกไทยเราเอาใจใส่ในการเพาะปลูก และการเป็นพ่อค้าให้ถูกต้องตามควรแล้ว การเศรษฐกิจของเราจะเป็นผลดีแก่ประเทศสักเพียงไร ในสมัยเริ่มจัดการปกครองแบบใหม่ ในพ.ศ. ๒๔๓๕ นั้น การอ่านเขียนได้ยังไม่ค่อยมีเพราะไม่มีเหตุจำเป็นจะเขียนไปบอกราชการกันสักทีก็ต้องไปเขียนที่วัด เพราะพวกพระท่านต้องรู้หนังสือเพื่อแปลบาลีออกเป็นไทย ฉะนั้นในเวลาเจ้าพระยาพระเสด็จ (ม.ร.ว. เปีย มาลากุล) ท่านเป็นเสนาบดี ท่านจึงจัดผู้สอนเขียนได้ส่งให้มหาดไทยไปได้ทั่วประเทศ คนจึงมีงานทำกันทั่วถึง

ถึง พ.ศ. ๒๔๓๔ พระเจ้าชาร์นิโคลาซที่ ๒ เสด็จมาประพาสเมืองไทย ถึงวันเสด็จกลับจาก บางปะอิน พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงตรัส เรียกเสด็จพ่อเข้าไปที่พระองค์ แล้วทรงตบพระชนง เสด็จพ่อ ตรัสแก่พระเจ้าชาร์ว่า “หม่อมฉันจะให้ คำลงไปเฝ้าเยี่ยมครอบครัว” เสด็จพ่อทรงเล่าว่า “พ่อเองก็ตกใจ เพราะไม่รู้ตัว” เวลานั้นพระชนษา ๒๕ เท่านั้น โปรดเกล้าฯ ให้เสด็จพ่อทรงเลือกคณะผู้ ความเสด็จเอง ซึ่งในสมัยนั้นต้องอยู่ในข่ายพระราช พิจารณาว่า ต้องมีรูปร่างงาม มารยาทเรียบร้อย ไม้ให้เสียชื่อเสียงชาติไทย และต้องมีสมองพอที่จะจำ ของดี ๆ กลับมาให้คุ้มค่าเสียเงินไปได้ เสด็จพ่อ เสด็จออกจากกรุงเทพฯ เมื่อวันที่ ๑๗ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๓๔ นำเครื่องราชอิสริยาภรณ์ไทยไปถวายยัง ราชสำนักต่าง ๆ ในยุโรปและทอดพระเนตรการ ศึกษาต่าง ๆ เมืองมาด้วย ครั้นพอเสด็จกลับถึง กรุงเทพฯ ภายใน ๗ วัน ก็ถูกพระราชประกาศย้าย ไปเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย โดยที่มิได้มี พระราชดำรัสถามก่อน ทรงเล่าว่า ทั้งตกใจและ เสียใจที่จะต้องทิ้งการศึกษาซึ่งทำแปลนมาในใจไว้ เรียบร้อยแล้ว จึงรีบเข้าไปกราบทูลว่ากลัวจะเสียชื่อ เพราะทำงานมหาดไทยไม่สำเร็จ แต่มีพระราชดำรัส ว่า “กรมดำรงฉันเชื่อว่าเธอจะทำการศึกษาได้ สำเร็จ แต่บัดนี้บ้านเมืองอยู่ในอันตราย (ร.ศ. ๑๑๒) ถ้าเรารอดไปเป็นข้าเขื่อน การศึกษาที่เธอรักจะอยู่ที่ไหน ใครเขาเป็นนายเขาก็จะต้องเปลี่ยนแปลงไป ตามพอใจเขา เรามาช่วยกันรักษาชีวิตของประเทศไว้ จะไม่ดีกว่าหรือ ถ้าเธอคิดขัดข้องอย่างไรก็มาปรึกษา ฉันได้” ด้วยเหตุนี้สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ จึงได้ทรงจากการศึกษามาแต่วันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๓๕

ตอนทรงว่ากระทรวงมหาดไทย

การปกครองในสมัยก่อน พ.ศ. ๒๔๓๕ นั้น ยังปกครองแบบกรุงศรีอยุธยา คือแบบจตุสดมภ์ มี ๔ เสนาบดี เวียง วัง คลัง นา แยกกันปกครอง คนละทิศ แต่เมื่อเหตุการณ์เปลี่ยนแปลงไปทาง ตะวันตกประเทศแล้ว จึงจำต้องจัดการปกครอง อย่างใหม่ขึ้นให้ทันเวลาดังทรงมีพระราชดำรัสกับ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ เมื่อโปรดเกล้าฯ ให้ย้ายมาเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยนั้น

เสด็จพ่อทรงเล่าว่า ท่านเสด็จมากระทรวง มหาดไทยแต่พระองค์เดียวกับพระมนตรีพจนกิจ

(ม.ร.ว.เปีย มาลากุล) ผู้เป็นเลขานุการส่วนพระองค์ อยู่ในกระทรวงศึกษาธิการ ด้วยทรงตั้งพระทัยแน่ว แน่วว่าจะไม่มีพวก จะเลือกเอาแต่ผู้ที่สามารถทำงาน ได้จริง ในเวลาแรกเสด็จไปไม่ได้ทรงแก้ไขอะไรเลย ไปประทับทอดพระเนตรการงานที่เขาทำกันอยู่ทุก แฉก และประทับอยู่ในห้องเจ้าคุณราชวรานุกุล (อ่วม) ผู้เป็นปลัดทูลฉลองโดยมาก จนกระทั่งทรง ทราบการงานที่ทำอยู่โดยละเอียดแล้ว จึงทรงคิด แก้ไขโดยกราบบังคมทูลขอตั้งมณฑลและจังหวัด อำเภอ ขึ้นตามท้องที่ ด้วยเอาแผนที่สยาม ซึ่ง พระองค์ท่านเองได้ทรงควบคุมเจ้าหน้าที่ที่ฝรั่งและ ไทย จัดตั้งกรมแผนที่ขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๘ ในเวลา ทรงอยู่ในราชการทหาร ตรัสเล่าว่าเอาแผนที่ปูขึ้น บนโต๊ะ มีพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระองค์ท่าน ๒ พระองค์ท่านนั้น ยืนคิดตาม แผนที่ว่าจะเอาภูเขาและทางน้ำเป็นขอบเขตมณฑล และจังหวัดต่อไป แล้วจึงลงมือออกตรวจท้องที่และ เลือกคนทำงาน ทรงเล่าถึงเหตุการณ์ในตอนนั้นสนุก นัก เพราะเมืองต่าง ๆ ไม่มีอยู่บนพื้นดินโดยมาก อยู่ตามท้องน้ำ มีเรือนแพหรือแพอยู่ทั่ว ๆ ไป จนเจ้าเมืองเป็นที่ว่าการ เป็นศาล เป็นคุก เสร็จ ไปในตัว เจ้าเมืองเองก็ได้เพียงค่าดอกตราใบละ ๑ คำลึงคือ ๔ บาท พระองค์ท่านและสมเด็จพระยา เทววงษ์วโรปการ เป็นเสนาบดีคู่แรกที่ได้รับพระ- ราชทานเงินเดือน ๆ ละ ๑,๐๐๐ บาท เป็นปฐม

มณฑลพิษณุโลกเป็นมณฑลแรกที่จัดตั้งขึ้น เพราะทรงพบเจ้าพระยาสุรสีห์วิสิษฐศักดิ์ (เชย กัลยาณมิตร) เข้า จึงแม่พระทัยว่าจะทำได้ เสด็จพ่อ ทรงถือว่าการเลือกคนให้ถูกที่เป็นสิ่งสำคัญยิ่งกว่า สิ่งใด ๆ ข้าพเจ้าเคยได้ยินท่านตรัสกับพวกข้าราชการ มีเทศาฯ เป็นต้น อยู่เสมอว่า “การเลือกคนใช้ให้ เหมาะสมแก่ตำแหน่งเป็นสิ่งสำคัญสำหรับผู้เป็น นายคน การที่จะรู้ว่าถูกหรือผิดนั้นจะต้องขยันเอา ใจใส่ดูอยู่เสมอว่าผลงานที่เขาทำนั้นเป็นอย่างไร ถ้าเขาทำได้ดีต้องยอมให้ว่าเป็นความดีของเขาเอง เราจะรับเอาได้แต่เพียงว่าเลือกคนถูก ถ้าเขาทำผิด เราต้องรับเสียเองว่าเพราะเราเลือกเขา ๆ จึงมีโอกาส ทำผิด ทั้งนี้เพราะอำนาจอยู่ที่ไหนความรับผิดชอบ ต้องอยู่ที่นั่นด้วย” เมื่อมีผู้ใดโดยเฉพาะพวกฝรั่ง ทูลถามว่า “เอาเกณฑ์อะไรเลือกคน จึงทรงเลือกได้ ถูกเสมอ ” เช่นเจ้าพระยาสุรสีห์ฯ ไปเป็นข้าหลวง ประจำเชียงใหม่ พุดอังกฤษก็ไม่ได้สักคำเดียว แต่ กงสุลอังกฤษเกรงใจและเชื่อทุกอย่าง จนถึงกระทรวง ต่างประเทศถามว่าทำอย่างไรกัน กงสุลคนนั้นซึ่งเก่ง

กางไม่น้อย จึงกลับตามเจ้าพระยาสุรสีห์ฯ ไปได้ทุก
อย่าง กลางคืนว่ากลางวันกลางคืนก็เห็นด้วย โดยมาก
ท่านตอบด้วยทรงพระสรวลหรือมิฉะนั้นก็ว่า “มัน
ฟลุคช” แต่กับพวกเรา ๆ ท่านทรงอธิบายว่า “ถ้า
เรียกผู้ใดมาสั่งงานจะให้ไปรับตำแหน่งใหม่ ผู้นั้น
ตอบรับว่าได้โดยเร็วและอายนั่นก็ทำได้อายนี้ก็ง่าย
ละก็เตรียมหาคนใหม่ไว้ได้ทันที แต่ถ้าคนใดหนักใจ
ซักถามถึงตัวตนเห็นความลำบากละก็ เรานอนหลับ
คาได้”

การเสด็จออกตรวจราชการก็มีอยู่เสมอ ทั้ง ๆ
ที่รถไฟก็มีอยู่เพียงอยุธยาและโคราช รถยนต์ก็ยังมี
ไม่มี จึงมีแต่ม้า ช้าง เกวียน และเรือ เสด็จพ่อได้
เสด็จตรวจการทั่วทุกเมือง เว้นแต่เมืองเลยเมือง
เดียวที่ไม่ได้เสด็จ ทางเสด็จจะเห็นได้ในหนังสือ
นิทานโบราณคดีแล้ว ท่านได้ทรงชี้ที่ปลุกเสกกลาง
แทบจะทุกเมือง ถึงเวลาถึงวันประสูติพิเศษ จึง
ทรงทำนาฬิกาตั้งส่งไปประทานทุกศาลากลางเพื่อ
เป็นที่ระลึก แต่มีคำสั่งเด็ดขาดว่าไม่ให้คิดพระรูป
พระองค์ท่านหรือให้ชื่ออะไรว่า “ดำรง” เจ้าคุณ
รัชฎาฯ (ชิมบี ณ ระนอง) เคยซื้อสวนยางในพระนาม
ท่านก็ถูกต้องว่าและขออย่าให้ทำ เจ้าคุณทูลตอบว่า
ที่ทำเช่นนั้นเพราะจะล่อให้ราษฎรเชื่อว่าทำสวนยาง
ดี จะได้ตามไปทำบ้างเท่านั้น ส่วนการตั้งเมืองท่าน
ทรงเล่าว่า โบราณเขาเอาที่มีน้ำและที่ราบทำนาได้
เป็นหลักและระยะเมืองก็เอาเกณฑ์ดินแดนแต่เช้ามีดถึง
เย็นเป็นที่หยุดพัก ระยะทางจึงอยู่ในระยะ ๖๐ กิโลเมตร
ดั่งเช่นนครปฐม ราชบุรี เพชรบุรี เป็นต้น
ในสมัยของพระองค์ท่านเอาความสะดวกของราษฎร
เป็นหลัก เช่นถ้าทางน้ำเปลี่ยนใหม่ไม่สะดวกแก่
การคมนาคม ราษฎรมักจะย้ายไปตามน้ำ ถ้าเลือกที่
ได้ถูกต้องมันคงก็ย้ายเมืองตามไป ถ้าไม่ถูกต้อง
ก็แก้ไขชี้แจงให้เข้าใจกัน เมืองสมัยนั้นคือศาลา
กลางอยู่ที่ไหนที่นั่นคือเมือง สมัยนี้เห็นแต่เขาเรียก
ตลาดว่าเมืองกัน เหตุนี้คอกกระมังจึงต้องมี
หลักเมือง การเสด็จตรวจราชการของเสด็จพ่อท่าน
ตอนเช้าราว ๕ โมง เสด็จไปยังศาลากลาง (ซึ่งงาน
เต็มมือเพราะกระทรวงอื่น ๆ ยังไม่มีเงินมีคนพอจะ
ออกไปตามหัวเมืองได้ จึงต้องฝากงานไว้กับ
มหาดไทยโดยมาก มีกรมเร่ธาตุ กรมป่าไม้ อัยการ
เป็นต้น) ศาล โรงตำรวจภูธร คุก แล้วแวะเยี่ยม
ตามวัดและพ่อค้าในตลาด เสด็จกลับมาเสวยกลางวัน
ที่ที่พัก พร้อมกับผู้ตามเสด็จตั้งแต่เทศาฯ เจ้าเมือง
ลงไปถึงผู้ใหญ่บ้าน ถ้าที่มีพอทุกคนก็นั่งโต๊ะด้วย
พวกเราผู้ใหญ่มีหน้าที่ทำกับข้าว จัดโต๊ะรับแขก

แต่ได้นั่งกินด้วย ตอนนี้แหละที่ข้าพเจ้ามักจะได้อิน
ท่านสั่งงาน และคุยกับคนทั่ว ๆ ไปอยู่เสมอ เสวย
แล้วทรงพักผ่อน ๑ ชั่วโมง โดยมากเวลาบ่าย
๑๕ น. แม้ไม่บรรทมหลับก็ทรงพระอักษรเพราะตรัส
ว่าร่างกายมันมีเครื่องจักรเหมือนกัน ต้องให้มันพัก
บ้าง ๑๖ น. ตรงเสด็จลุกขึ้นแต่งพระองค์ ตอนนั้นพวก
เราได้ตามเสด็จด้วย เพราะเสด็จไปตามโบราณสถาน
ทำการชุกคั่นได้ถามพวกพื้นเมือง กว่าจะกลับก็
ราวค่ำมืด ถึงเวลาทรงน้ำและเสวยเย็นพร้อมกับเทศาฯ
เจ้าเมือง จนราว ๒๑ น. จึงจะทรงพักทรงพระอักษร
และเข้าบรรทมราว ๒๒ น.

ถ้าเป็นเวลาเดินป่าโดยกระบวม้า เสด็จออก
แต่เช้ามีดถ้าทางไกลมากก็ออกแต่มีด ๆ เอาแสง
พระจันทร์เป็นแสงสว่างมีตำรวจภูธรชั้นนายสิบเป็น
ผู้นำทางคนเดียว ต่อมาก็ดึงหญิงเหลือและข้าพเจ้า
บางทีก็มีชายคิด้วย แล้วถึงเทศาฯ ข้าราชการและ
มหาดเล็ก ทุกคนมีข้าวหลามเหน็บอานม้าไปคนละ
กระบอกร ไซ่ไก่อัดคนละใบกับห่อเกลือพริกไทยใส่
ไปในกระเป่าเสื้อ แรก ๆ ออกเดินท่านคุยกับผู้นำ
ไปเรื่อย ๆ จนราว ๆ ๑๐-๒๐ นาที ท่านตรัสว่า
ต้องให้ม้ามันรู้จักใจเราเสียก่อนถึงค่อยใช้มัน แล้ว
ก็หันมาตรัสตามเราว่า “พร้อมหรือยัง” พอทูลว่า
“พร้อมแล้ว” ท่านก็บอกผู้นำว่า “ไป” คำเดียว
แล้วก็ออกวิ่งกันสนุก วิ่งไปสัก ๑๐ นาทีแล้วก็หยุด
เดินเตาะเตาะไปใหม่ ท่านว่าถ้าเราเหนื่อยม้ามันก็
เหนื่อยเหมือนกัน วิ่ง ๆ หยุด ๆ ไปอย่างนั้นเที่ยง
ก็หยุดกินกลางวัน บางทีที่วัด ที่หมู่บ้าน ที่ได้ต้นไม้
เอาผ้าเอากระดาษปูนั่ง ถ้าลมเย็น ๆ กินแล้วกลับไป
พักใหญ่กันก็มี แต่เดี๋ยพอท่านไม่เคยหลับเลยอย่างดี
ก็ฟังหลับพระเนตรครู่เดียวแล้วก็ออกสำรวจและ
คุยกับผู้คนมีพระภิกษุ เป็นต้น พอราวบ่าย ๑๕ น.
ก็เริ่มเดินทางตอนบ่ายซึ่งโดยมากไม่มีวิงเลข นอกจาก
ทางยังไกลมาก ถึงที่พักแรมก็เกือบ ๆ ค่ำ พอมี
เวลาทำกับข้าวเลี้ยงกันเพราะกองเกวียนเขามักจะ
มาอยู่ที่พักแรมก่อนหรือมิฉะนั้นก็หลังเรานิดหน่อย
พอกินเย็นพร้อม ๆ กันแล้วก็กลับเป็นคายเป็นทุกคน
วันแรก ๆ ยังมีเสียงครางสัก ๒ คืน เพราะพลิกตัวที่
ก็ปวดไปหมด พอ ๒ วัน แล้วก็เคยไปเอง ข้าพเจ้า
ยังนึกสนุกไม่หายเลย อีกประการหนึ่งที่พักแรม
หรือที่เรียกกันว่าพลับพลาบ้านนั้นเป็นเรือนไม้ไผ่
มุงด้วยใบพลวง พื้นเป็นฟาก ไม่มีตะปูเลยสักตัว
เพราะเขาใช้ตอกมัด ตามเสาตามฝาเขาเอาระบอกร
ไม้ไผ่ใส่พื้นบ้าง กล้วยไม้บ้าง ตกแต่งติดห้อยเป็น
ระยะ ๆ สวยงาม ส่วนแคร่ไม้ไผ่ได้ต้นไม้ก็แสน

จะร่มเย็นเป็นสุข นำเสียดายที่เด็กรุ่นใหม่จะไม่ได้เห็นของเช่นนั้นอีกแล้ว เสด็จฟอกราบทูลให้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จประพาสหัวเมืองโดยไม่มีโปรแกรม และให้ราษฎรถวายฎีกาฟ้องร้องได้ตั้งแต่เสนาบดีลงไป ส่วนพระราชหัตถเลขาถึงเทศาณั้น ท่านก็ขอพระราชทานว่าไม่ต้องผ่านทางพระองค์ท่านก่อน พ.ศ. ๒๔๔๒ ได้เลื่อนพระอิสริยยศเป็นกรมหลวงเมื่อพระชันษา ๓๗ ปี

การเสด็จไปกระทรวงมหาดไทยเป็นประจำวันนั้น ท่านเสด็จขึ้นทางบันไดหลังข้าง ข้างหน้าข้าง เพื่อจะทอดพระเนตรให้ทั่วถึง ท่านตรัสว่า การรักษาความสะอาดและหาคนดีใช้นั้นต้องทนเหนื่อยเอา แม้เสด็จมาอยู่หอพระสมุดและมิวเซียมแล้ว ก็ยังทรงทำอยู่เช่นนั้น คือทรงพระดำเนินเป็นรอบ ๆ ทั่วไป และมักจะหยุดทอดพระเนตรคนทำงานตามโต๊ะ บางทีทรงเห็นคนลายมือดีก็สั่งให้ย้ายไปอยู่ทางซิดเขียนคัดลอก ถ้าคนใดอ่านหนังสือท่านก็หยุดคว่ำอ่านเรื่องอะไร วันหนึ่งกลับมาแล้วท่านตรัสกับเราว่า “หิ้ง ๆ คูอยู่เองด้วยไม่ยอมอยู่ในอำนาจการพิศมูต ก็ยังถูกหลอก เจ้าคนนั้นมันอ่านหนังสืออยู่หน้าเดียว ๓-๔ วันแล้ว ลงนึกว่าพอไม่สังเกต” แล้วท่านก็ทรงพระสรวล ครั้งหนึ่งที่กระทรวงมหาดไทย มีห้องเสวยกลางวันอยู่ข้างห้องเสนาบดีเป็นโต๊ะกลมราว ๖-๗ คน และมีบ็อยอยู่ประจำ ๑ คน พวกเราเด็ก ๆ จะออกมาวิ่งกับเสด็จฟอก็ออกไปนั่งคอยอยู่ในห้องนี้ เพราะบ็อยให้กินขนมปังทานเนยโรยน้ำตาล และนั่งดูช่างเผือกอยู่บนขอบหน้าต่างกระทรวง วันหนึ่งที่ชายข้าพเจ้าซึ่งทำงานอยู่สรรพากรกับมิสเตอร์โจล เพราะเพิ่งกลับมาจากยุโรป ชื่อจางเข้าแวงเข้าไปนั่งกินที่โต๊ะในห้องนั้น เผอิญเสด็จฟอจะเสวยน้ำท่านก็เปิดประตูเข้าไปเรียกบ็อย ฟอจะฟอชายข้าพเจ้าเข้าเท่านั้นพระพักตร์บึ้งไปทันที ครัสถามว่า- “เจ้าชายพวกเธอเขากินกันที่ไหน”

พี่ชายข้าพเจ้าทูลว่า- “ข้างล่าง”

ท่านตรัสว่า- “เธอกำลังไปกินกับเขา ที่ห้องเสนาบดี ไม่มีฟอลูก” ข้าพเจ้ามองดูพี่แล้วสงสาร เพราะลุกขึ้นถือจานข้าวนั้นออกไปทันที ทั้ง ๆ ที่กำลังกินอยู่อย่างหิวโหย แต่ถ้าเวลาไรเราเห็นพระพักตร์ท่านดิ่งเช่นนั้นแล้ว พวกเราจะไม่มีความกลัวหรือเฉยเลย เพราะรู้ว่าท่านเอาจริงเช่นเดียวกับตำรวจนครคนหนึ่งเขาจะไปจับผู้ร้าย อธิบายว่า จะต้องให้ได้ตัวเพราะกลัวในกรมเสนาบดีท่าน ข้าพเจ้าเถียงเขาว่า “กลัวทำไมเสด็จฟอไม่เห็นน่ากลัวเลย”

เขาร้องว่า “อ้าวฝ่าบาทไม่รู้จักเสด็จฟอท่านเป็นคนจริงนะซีเราถึงกลัว” แต่สำหรับข้าราชการอื่น ๆ ตั้งแต่เทศาฯ เจ้าเมืองฯ ลงมาไม่เห็นมีใครกลัว ข้าพเจ้ารู้สึกวาททั้งข้าราชการและเสนาบดีจะรักกันมากกว่ากลัวกัน ท่านตรัสสั่งให้ข้าพเจ้าเรียกท่านผู้ใหญ่ว่า คุณตา คุณลุง คุณอา คุณพี่ จนเรานึกว่าเป็นญาติกันจริง ๆ เจ้านายต่างเมืองก็ให้เรียกเจ้าลุง เจ้าอา เจ้าพี่ อยู่เสมอ ข้าพเจ้าเคยทูลถามว่า “เสด็จฟอเอาลูกเล็ก ๆ ไปตรวจราชการด้วยทำไม คู่มุ่ยยามจริง ๆ” ท่านตรัสว่า “อ้าวเธอช่วยฟอทำราชการยังไม่รู้ตัวไปถึงไหนคนก็มาหา มาดีก็มี มาฟ้องร้องกันก็มี ถ้ารายไหนจะเจอะกันไม่ได้ ฟอก็บอกให้เขาไปเล่นกับลูกฉันก่อน ให้เขาพูดกันคนละที เราก็อธิบายเรื่องจริง” ท่านตรัสเสมอว่า “อย่ามีพวก เพราะถ้ามีพวกเราจะต้องมีพวกเขาเกิดขึ้น และมากกว่าเสมอด้วย” ครั้งหนึ่งเทศาฯ คนหนึ่งมาทูลลาจะไปรับตำแหน่งใหม่ ท่านตรัสบอกว่า “เจ้าคุณ อำนาจอยู่ที่ราษฎรเชื่อถือไม่ใช่อยู่ที่พระแสงราชศัสตรา จะไปอยู่ที่ไหนก็ตาม ถ้าเจ้าคุณทำให้ราษฎรเชื่อถือด้วยความศรัทธาแล้ว ไม่มีใครถอดเจ้าคุณได้แม้ในหลวง เพราะท่านก็ทรงปรารถนาให้ราษฎรอยู่เย็นเป็นสุขเช่นเดียวกัน” อีกข้อหนึ่งท่านตรัสว่า อำเภอดีเป็นเจ้าเมืองได้ทุกคน แต่เจ้าเมืองดีเป็นเทศาฯ ไม่ได้ทุกคน ด้วยทรงอธิบายว่าเพราะเทศาฯ ต้องใช้ความคิดให้กว้างขวางด้วยมีเจ้าเมืองเก่า ๆ บางคนท่านตรัสบอกตรง ๆ ว่า “เจ้าคุณอย่าเป็นเทศาฯ เลยนะ เพราะเหตุการณ์มันเปลี่ยนแปลงไปมาก ฉันรู้ว่าเจ้าคุณทำไม่ได้ ถ้าส่งเข้าไปทั้งรู้จักแปลว่าส่งเข้าไปให้เสียชื่อ เท่ากับฉันฆ่าเจ้าคุณเปล่า ๆ เอานำนาญเป็นสุขเมื่อแก่เด็กกว่า” เจ้าคุณพวกนั้นหลายคนก็มีได้กรรเคือง กลับตามมาทำงานให้หอพระสมุดเปล่า ๆ อีกด้วย เสด็จฟอไม่ทรงกริ้วใครต่อหน้าคนถ้าใครผิดก็เรียกเข้าห้องเสนาบดีพูดชี้แจงขอโทษตรง ๆ เพราะท่านตรัสว่า ความผิดกับความชั่วไม่เหมือนกัน ถ้าผิดต้องให้อโอกาส แต่ถ้าชั่วจนช่วยไม่ได้แล้วต้องตัดไปเลย เรื่องศัสตราเหมือนกันถ้าเราหนีพ้นก็หนีให้สุดไกล แต่ถ้าหนีไม่พ้นจงเข้าใกล้จนรู้เสมอว่าเขาทำอะไร และเราทำอะไร ข้าพเจ้าไม่เคยได้ยินคำหยาบจากเสด็จฟอเลยตั้งแต่เกิดมา ถ้ากริ้วใครผิดไปท่านก็กลับไปขอโทษแม้พวกมหาดเล็ก

เสด็จฟอทรงมีความจำเอนอย่างประหลาดแม้ในเวลาทรงพระชราแล้ว ถ้าเราอ่านข่าวเรื่องพบของโบราณที่อำเภออะไรในหนังสือพิมพ์ ยังไม่ทันออกซี้เมืองท่านจะทรงบอกข้อได้ทันทีว่า อำเภอ

นั้นอยู่ต่ออำเภอนั้น เวลาไปทางเรือก็จะครบบอกได้ทุกแห่งว่าตรงไหน มีเรื่องราวเกี่ยวข้องกับในทางพงศาวดารหรือเรื่องนิทานอะไร เพียงแลเห็นเขาเป็นเงา ๆ เท่านั้น ท่านจะทรงบอกได้ทันทีว่าเขาอะไรอยู่ที่ไหน เข้าใจว่าแผนที่สยามอยู่ในพระนครท่านคลอเคลียเวลา ถ้าไปทางเรือในแม่น้ำ ถึงคลองบางแมว เมืองอ่างทอง ท่านจะทรงชี้ให้ดูทุกที่ว่า “ตรงนี้เถรवादกระโดดลงน้ำเป็นจระเข้” ครัสว่าเสภาขุนช้างขุนแผนนั้น แผนที่ดึก ได้เคยให้สำรวจท้องที่เป็นถูกทุกหมู่บ้านและอำเภอ ด้วยเหตุนี้อย่างหนึ่งที่ทรงเห็นว่าไม่ควรจะเปลี่ยนชื่อท้องที่ เพราะทำให้เสียความรู้ในทางพงศาวดารว่าแห่งหนตำบลใดแน่ ถ้าเป็นเสด็จทางเรือทะเล คือ เรือไฟชื่อนครศรีธรรมราช ไปตรวจทางปักขีได้ก็ลงเรือขึ้นไปจากกรุงเทพฯ แล้วจอดขึ้นเรือเล็กไปตามสถานที่ต่าง ๆ ได้เดินทางบกโดยกระบวนช้าง ครั้งหนึ่งเมื่อเสด็จไปกรุยทางรถไฟสายใต้ ในฐานะเป็นเจ้าของท้องที่ ต้องเดินแต่มีด พอดี ๕ ก็ออกเดินกระบวนช้างเป็นแถว ข้าพเจ้ายังเส็กมีที่เส็กแม่มนไปด้วยคนละช้าง วันแรก ๆ มาช้างร้องให้ไปตลอดทางหรือจะเป็นเพราะกลัวช้างด้วยก็ได้ รู้สึกว่ากลัวตั้งแต่ขึ้นเกยไปแล้วเพราะจะต้องเหยียบตรงคอมันโดดเข้าไปในอุบซึ่งที่เส็กเขาขึ้นไปคอยรับอยู่ก่อน เดินทางไปจนถึงเที่ยงก็ได้หยุดพักกินกลางวัน พอบ่าย ๑๔ น. ก็ออกเดินใหม่ ถึงบ่าย ๑๗ น. จึงจะถึงที่พัก เมื่อต้องขี่ช้างแค่ ๕ น. เข้าจนถึง ๕ น. เย็นทุกวันเข้าก็เลขหายมาไปเอง แต่มีเจ้าคุณรัชฎาฯ ชิมบี๋ท่านคอยเส็ก พอหยุดพักกลางวันเป็นแอมมากวกมือเรียกให้ไปกินทุเรียนกับท่าน เพราะเสด็จพ่อท่านทรงเกลียดพอเห็นก็ไล่ทุกที่ว่า “ไป ๆ ไปกินให้พิน” เราเด็ก ๆ ชอบยังจำท่าทางเจ้าคุณรัชฎาฯ ท่านนั่งขัดสมาธิจิมทุเรียนใส่ปากทีละเม็ดได้ตี อีกเรื่องหนึ่งคือเรื่องดินฟ้าอากาศ เสด็จพ่อท่านทรงกะไม่ผิดเลยว่าฤดูนั้นจะต้องไปทางไหน การตรงเวลาอย่างหนึ่ง ท่านทรงถือมาก ว่าผู้ใดไม่ถือเวลาเป็นสำคัญ ผู้นั้นเป็นคนไม่มีหลักเชื่อถือไม่ได้ เพราะโลเลเวลาของท่านต้องเป้งทุกที เช่น จะไปรถไฟพอขึ้นรถ ๆ ก็ออกพอดี ในเวลาเสด็จไปยุโรปใน พ.ศ. ๒๔๗๓ พอถึงโฮเดิ้ลวันแรกท่านก็ครบบอกพวกตามเสด็จทุกคนรวมทั้งเราด้วยว่า “ฉันกินกลางวันบ่ายโมง (๑๓ น.) กินเย็น ๒ ทุ่ม (๒๐ น.)” แล้วไม่ตรัสซ้ำอีก พออีก ๑๐ นาทีจะถึงเวลา ท่านเป็นสงไปห้องรับแขกแล้วทอดพระเนตรรูปบ้าง หนังสือเก่า ๆ และของชายบ้าง พอถึงบ่ายโมงเป็นเสด็จเข้าประทับโต๊ะแม้จะเป็น

พระองค์เดียว บ่อยประจำโต๊ะก็เริ่มเส็กอาหาร ฉะนั้นถ้าใครเข้าไปทีหลังก็ได้กินอาหารน้อยสิ่งเพราะผ่านไปเสียแล้ว

อย่างไรก็ตาม เสด็จพ่อได้ทรงทำงานที่สำคัญที่สุดในพระชนมชีพของพระองค์ท่าน คือจัดการปกครองแบบใหม่อยู่ถึง ๒๓ ปี ทรงตั้งมณฑล ๑๘ มณฑล จังหวัด ๗๑ จังหวัด โดยไม่มีลูกของพระองค์ท่านเป็นเจ้าของผ่านเมืองเลยสักคนเดียว การเลือกตั้งผู้ใหญ่บ้านกำนันก็ตั้งแบบไว้เพื่อฝึกหัดจะให้ประชาชนไปโดย เมื่อเลือกกันได้แล้ว ก็ตรัสสั่งไปยังเจ้าเมืองนายอำเภอว่าให้เรียกกำนันผู้ใหญ่บ้านมาประชุมด้วยทุกครั้งและให้ไต่ถามแถวว่าจะต้องการสะพาน ถนน ตรงไหน ๆ และมีอะไรอีกบ้างที่จะต้องการ คำตอบโดยมากก็มีแต่ว่า ขอรับแล้วแต่ได้ทำจะเห็นควรเท่านั้น ประชาธิปไตยจึงเป็นไปได้เพียงเลือกกำนันผู้ใหญ่บ้านได้เองตลอดมา ส่วนการตำรวจภูธรนั้นโปรดให้พระยาवासเทพ (ครูเซาว์ ชาวเดนมาร์ก) เป็นผู้บังคับการ เจ้าคุณผู้นี้ตรวจงานโดยไม่มีกำหนด บางทีเวลา ๒๔ น. ก็ขอติดรถไฟสินค้าไปและหยุดตามสถานีตำรวจต่าง ๆ และค้างคืนที่นั่น งานตำรวจภูธรจึงเรียบร้อยและเร็วเหมือนกันทุกแห่ง จนในหลวงตรัสว่า “ฉันเบื่อโรงตำรวจของกรมตำรวจ” เพราะเหมือนกันทุกแห่ง ส่วนการสืบเสาะค้นคว้าในพงศาวดารและโบราณคดีเป็นผลพลอยได้จากการมหาดไทย เพราะเสด็จให้ท่านโปรดในทางนั้นอยู่ด้วย เราจึงได้ความรู้กันอย่างสนุกสนาน และยอมรับว่าท่านเป็น พระบิดาแห่งประวัติศาสตร์แต่อย่างเดียว บางคนก็ยังมัวข้องขาว่าสมเด็จพระยาฯ ท่านรู้ได้อย่างไร ข้าพเจ้าจึงบอกไว้เสียในที่นี้ด้วยว่า เสด็จพ่อทรงเรียนโบราณคดีจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระยาราชบุรุษบวรประภักษ์พระราชโอรสรัชกาลที่ ๒ ทั้ง ๒ พระองค์นี้ ท่านทรงเรียนมาจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ๆ ประสูติในรัชกาลที่ ๑ ๆ ทรงมีพระชันษาถึง ๓๐ ปีเศษแล้ว เมื่อกรุงเก่าแตก ฉะนั้นจึงไม่ได้รับรู้ด้วยการเล่าลือ หรือฝันขึ้นเองเลย อีกประการหนึ่งคนแต่ก่อนความจำท่านแม่นยำ และท่านมักจะเล่ากันต่อ ๆ มาให้ลูกหลานฟัง เช่นตัวข้าพเจ้าเองก็ได้รับรู้เรื่องต่าง ๆ จากผู้หลักผู้ใหญ่มาเป็นชั้น ๆ และเกิดในรัชกาลที่ ๕ ก็ยังจำเหตุการณ์และพบผู้รู้เห็นในรัชกาลนั้นมาตลอดจึงจำได้ไม่ลืมเลือน ผลของการเห็นอยากของเสด็จพ่อที่ได้รับเป็นส่วนพระองค์ นอกจากได้รับพระราชทานที่วังถนนหลานหลวงเป็น

รางวัลในการจัดตั้งมณฑลได้สำเร็จแล้วก็คือได้พระนามว่าเป็นบิดาประวัติศาสตร์ และได้เลื่อนพระอิสริยยศเป็นกรมพระเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๔ พระชนษา ๔๕ ปี

เสด็จพ่อประชวรต้องทรงพักราชการใน พ.ศ. ๒๔๕๗ แล้วหมอลดความเห็นว่าทำงานหนักไม่ได้ต่อไป จึงกราบถวายบังคมลาออกจากตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เมื่อวันที่ ๑๒ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๕๘

ตอนทรงว่าการหอพระสมุด สำหรับพระนคร

โปรดเกล้าฯ ให้ทรงเป็นเสนาบดีที่ปรึกษาด้วยรับเงินเดือนเต็ม คือ ๓,๒๐๐ บาท และมีพระราชดำรัสในวันถวายตำแหน่งคืนว่า “กรมพระดำรงอย่างทรงหึงหอพระสมุดนะ” เสด็จพ่อทรงรับพระราชโองการว่าไม่หึง แล้วก็ทรงตั้งต้นเรื่องหอพระสมุดเริ่มแต่ทรงพระอักษรที่มีอยู่ในหอเรื่อยไป จนทรงทราบคานสำนวนโวหารได้ว่าเป็นหนังสือชนิดใด แล้วประกาศรับซื้อหนังสือเก่าจะให้ราคาตามค่าของหนังสือนั้น ๆ อีกประการหนึ่งท่านทรงใช้ข้าราชการเก่า ๆ ที่ติดตามมาทำงานในหอพระสมุด โดยมีแต่เบี้ยบำนาญบ้าง เสมียนพนักงานบ้าง ให้ช่วยสืบเสาะหาหนังสือเก่ารวบรวม ถึงวันเสาร์วันอาทิตย์ก็เสด็จไปเที่ยวตามลำน้ำ จัดอาหารกลางวันไปในเรือยนต์ ถ้าวัดอยู่ในคลองเล็กก็ลงเรือจ้างเข้าไปจนถึงวัด แล้วขึ้นไปคุยกับท่านสมการของชมของเก่า ๆ ที่ท่านมี บางองค์ท่านก็ให้ดู แต่บางองค์ท่านก็ปิดโดยนึ่งเฉยเสีย ถ้านักสืบของเราท่านก็เจาะจงขอลุ ในเวลานั้นหอพระสมุดมีตู้ทองลายรดน้ำอยู่ ๔-๕ ใบ ท่านทรงพบมีอยู่ตามวัดงาม ๆ ท่านจึงทรงอธิบายแก่ท่านพระเจ้าของว่า “ถ้าทั้งไว้อย่างนี้ก็ไม่รู้ใครว่าท่านมีของดี ๆ ถ้าท่านให้ผมยืมไปตั้งไว้อย่างหอพระสมุดในชื่อของท่าน ใครมาเห็นก็จะรู้จักท่านและรู้จักวัดไปพร้อมกัน ถ้าท่านคิดถึงก็ไปดูที่หอพระสมุดได้เสมอ” ท่านสมการก็ถวายมาทั้ง ๆ ที่จริงท่านก็ไม่ค่อยจะเห็นด้วยนัก เมื่อมาถึงหอแล้วท่านก็ให้ตั้งไว้กลางห้องเขียนป้ายติดไว้ว่า เป็นของใคร อยู่ที่ไหน ครั้นได้มา ๒-๓ ใบ แล้วท่านก็ทรงจัดการเชิญพระสงฆ์ให้มาชมหอพระสมุดโดยส่งคนไปนิมนต์พระในเวลาที่มาถวายพุ่มเข้าพรรษาที่วัดพระแก้วเสร็จแล้วก็เลยมาหอพระสมุด ท่านทรงคอยรับและอธิบายเอง

และทูลขอเจ้านายฝ่ายในให้ทรงจัดหมากพลู บุหรี่ น้ำร้อน น้ำเย็น มาเลี้ยงพระในวันนั้น ทรงพิมพ์หนังสือเล่มเล็ก ๆ แจกเป็นที่ระลึก ทรงทำอยู่ ๒ วันติด ๆ กันเพียงปีเดียว พระที่ดูแล้วเกิดศรัทธาสงคู้ทองมาให้หอพระสมุดเรื่อย ๆ จนมีใส่หนังสือได้เต็มหอวิชาณดังที่เราเห็นอยู่ทุกวันนี้ด้วยได้มาโดยมิได้เสียสตางค์เลย

เมื่อมีตู้หนังสือดี ๆ แล้ว ปัญหาการพิมพ์หนังสือก็เกิดขึ้นเพราะทุนของหอพระสมุดนั้นเรียกได้ว่าไม่มีเลยและความสำคัญของหอพระสมุดก็ไม่มีใครเอาใจใส่ นอกจากผู้รักหนังสือซึ่งมีอยู่เวลานั้นราว ๆ ๒๐ - ๓๐ คน เสด็จพ่อจึงทรงคิดทูลเจ้านายพี่น้องและขุนนางผู้ใหญ่ ให้ทรงพิมพ์หนังสือแจกเป็นวิทยาทานในงานต่าง ๆ ที่จะทำกัน เช่น งานพระศพหรืองานวันประสูติเป็นต้น เสด็จพ่อจะทรงรับจัดพิมพ์ถวายเสร็จ ขอแต่ให้ประทานแก่หอ ๒๐% เล่มเท่านั้น การพิมพ์หนังสือเป็นของแจกในงานจึงเริ่มต้นขึ้นด้วยประการฉะนี้ ส่วนหนังสือร้อยละ ๒๐ เล่ม ที่หอได้นั้น ก็ทรงเปิดห้องขายหนังสือขึ้นจำหน่ายด้วยราคาย่อมเยา เพื่อให้นักเรียนซื้อได้ ยังคงมีอยู่จนบัดนี้ เมื่อเวลาเสด็จพ่อเสด็จออกจากหอพระสมุดมีเงินค่าขายหนังสือเหล่านี้อยู่ที่เหรียญกึ่ง ๓๐,๐๐๐ บาท การรับคนทำงานนั้นทรงถือหลักว่าต้องมีงานที่ทำแล้วให้กรรมการดูว่าจะรับหรือไม่ เมื่อเสด็จอยู่มหาดไทยมีคนมาถวายตัวเสมอ ท่านทรงรับไว้ฝึกหัดเอง จนเห็นว่ามีความสามารถทำงานได้จึงส่งออกไปทดลองคามหัวเมืองแล้วขึ้นมาตามลำดับชั้น ครั้นเสด็จออกจากมหาดไทยแล้วก็ยังมีคนมาถวายตัวขอทำงานด้วย ท่านตรัสตอบว่า “เวลานี้แก่เสียแล้วให้ทำอะไรใครไม่ได้ ไปหาที่พึ่งเอาใหม่เถิด แต่จะแนะนำให้อายุไปดูภายนอกของเขา จงดูที่หัวใจว่าเขามีนรก สวรรค์อยู่ในใจพอที่จะเป็นที่พึ่งของเราได้หรือไม่” ถ้ากับคนที่ทำงานอยู่แล้ว ท่านตรัสว่า “ไม่ต้องประจบฉันทนออก ประจบงานเขามาก ๆ ก็ดีไปเอง” การเสด็จตรวจโบราณสถานนั้นมีเสมอใกล้บ้างไกลบ้าง อย่างน้อย ๆ ก็เสด็จกรุงเก่าและประทับอยู่ในพระราชวังโบราณกับเจ้าคุณโบราณราชธานินทร์สมุหเทศาภิบาลอยู่ได้ตั้ง ๒-๓ ชั่วโมง ถ้าเป็นเมืองไกลทรงตั้งเจ้าเมืองนายอำเภอไว้ให้บอกพวกนายพรานเดินป่าว่าถ้าผู้ใดพบสถานโบราณวัตถุที่ใด ให้มารายงานจะได้รับรางวัลตามค่าของสถานที่นั้น ๆ บางครั้งกำลังวังม้าไปไหนป่า ถ้าจะแผ่นหินเป็นรอยเกลี้ยงเกล้าต้องหยุดม้าลงแจะจัดขึ้นดูว่ามีตัวอักษรหรือไม่เราได้

พบศิลาจารึกหลายแผ่น ถ้าพบแล้วต้องยกขึ้นล้างดูด้วยแปรงจนดินที่อุดอยู่ในรอยต่าง ๆ นั้นออกหมดแล้วเอากระดาษขาวปะลงไปบนรอยจารึก เอน้ำคั้นกระดาษแรง ๆ แล้วซ้อนกระดาษลงไปราว ๓ แผ่น พอรอยเด่นขึ้นมาแล้วก็ทิ้งตากแดดไว้ให้แห้ง แห้งสนิทแล้วเอาหมึกเจ๊กทาบนหน้ากระดาษเบา ๆ ให้ทั่วแผ่น พอหมึกแห้งก็กะเทาะเอากระดาษออกจากหิน พื้นที่เป็นสีดำและตัวอักษรเป็นสีขาวเพราะกระดาษลงไปอยู่ในรอยจารึกไม่ถูกหมึก สิ่งแรกที่คริสต์ตามโปรเฟสเซอร์เซเดสก็คือหลักศิลานั้น ๆ อายุเท่าไร ภาษาอะไร เรื่องอะไรเพราะโปรเฟสเซอร์ผู้นี้ เก๋อ่านภาษา ขอม มอญ บาลี สันสกฤต ไทย ได้ดี ถ้าไม่เป็นเรื่องที่จะต้องค้นต่อก็ม้วนใส่กลักลังกะสี่เอากลับมาแปลในกรุงเทพฯ ข้าพเจ้าเคยช่วยเขาล้างเช็ดหลักศิลามาหลายอัน เวลาไปเห็นอยู่ในพิพิธภัณฑ์จึงรู้สึกรักและคุ้นเคยกันมานาน บางคราวพอยกหินขึ้นจากดินงูสามเหลี่ยม สีเหลี่ยมก็วิ่งปรูดปราดออกมา ทำเอาเรากระโดดกันไปพักหนึ่ง หมอบอกข้าพเจ้าว่า “ฝ่าบาทหัดคิดยาเสียหน่อยไม่ตีรี” ข้าพเจ้าตอบว่า “เอฉันทามันจะแทงเนื้อใครไม่ลงเอาหมอบเอายาไปด้วยดีกว่า” ก็เป็นอันตกลงกัน

หอพระสมุดในสมัยเสด็จพ่อทรงเป็นสภานายกนั้นมีหนังสือใหม่ ๆ ออกพิมพ์เสมอ เพราะไม่มีใครได้อยุ่เปล่า ๆ ทุกคนต้องกันต้องทำอะไรอย่างหนึ่งอย่างใดอยู่เสมอ และมีผู้เชี่ยวชาญอยู่ถึง ๕ คน คือ โปรเฟสเซอร์ จอช เซเดส ค้นคว้าในทางตะวันตก ประเทศ พราหมณ์ กุปดสวามี และพราหมณ์ ป. ศาสตรี ค้นทางอินเดีย พระเจนจันอักษร (สุดใจ) ค้นทางเมืองจีน มหาฉ่า ค้นทางเมืองเขมรในเรื่องที่เกี่ยวข้องกับเมืองไทย ทรงบอกไปยังหอพระสมุดต่าง ๆ ในโลกว่าถ้าใครพบเรื่องเกี่ยวกับไทยแล้วขอให้คัดส่งมาให้หอพระสมุดจะยินดีสมานคุณตามสมควรด้วยเหตุฉนั้นจึงพบเรื่องใหม่ ๆ อยู่เสมอ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๔ เสด็จพ่อได้ทรงพระดำริทดลองจัดตั้งสมาคมวรรณคดีขึ้น โดยทรงเชิญผู้ที่มีงานทำให้เกิดประโยชน์แล้วมาเป็นกรรมการมีนักปราชญ์ราชบัณฑิตของเรา และเชิญคนนอกมี หลวงพ่อฮีแลร์ ของ ร.ร.อัสสัมชัญ และท่านอาจารย์พิจิตจिरภา เทวกุล เป็นต้น มาประชุมได้ตามกันและกันตามปรารถนา เช่น หลวงพ่อฮีแลร์ท่านบอกว่า “ขมนบึงนั้นมาจากคำว่า Pain ของฝรั่งเศส” เป็นต้น ข้าพเจ้าก็พลอยได้ฟังหนังสือศาสนคุณ ที่ได้รับพระราชทานรางวัลเข้าไปเป็นกรรมการด้วย แต่ท่านศรีสอภอไว้ว่าตอนนี้เป็นขั้นทดลอง “ถ้าคิดได้เช่น French Academy

ของเมืองปารีสแล้วจะมีกรรมการจริง ๆ เพียง ๕๐ คน และจะต้องคัดเอาพระภิกษุกับผู้หญิงออกเป็นกรรมการพิเศษ ถ้าทำได้อย่างนี้คำว่าราชบัณฑิตยสภา ก็จะอยู่ตลอดไป แม้พ่อจะตายแล้วงานก็ไม่สูญไปด้วย” เฝื่อนยังไม่ทันได้ตั้งเป็นทางการเพียงออกหนังสือรายปักษ์ได้ ๘ เล่ม ก็มีการเปลี่ยนแปลงการปกครอง ราชบัณฑิตยสภาก็พลอยสูญไปโดยปริยาย ยังมีของอีก ๒ สิ่งที่สำคัญพอทรงค้างไว้ คือ ๑. หอรูป Picture Gallery ๒. หอจดหมายเหตุ National Archive

๑. หอรูปได้ทรงจัดไว้เป็นแผนก ๆ ก็รูปคน รูปสถานที่ รูปเหตุการณ์และให้ไปขอร้านถ่ายรูปมาอย่างละ ๒ แผ่น ส่วนทางกระจกถ่ายรูปของหลวงในรัชกาลที่ ๕ และ ๖ รวมทั้งของพระองค์ท่านเองก็เอาไปรวมไว้ในแผนกห้องรูปนี้ทั้งหมด ครั้นขอร้านถ่ายรูปหลวงฉายาลักษณ์ท่านก็ให้ไปขอรับกระจกทั้งหมดมาไว้แห่งเดียวกัน ในเวลานี้ก็ยังอยู่ในพิพิธภัณฑ์ และได้พิมพ์จำหน่ายไปเรื่อย ๆ ท่านได้ปรึกษากับข้าพเจ้าว่า “นี่พ่อตั้ง หอรูปไว้ให้นะ แต่อายุพ่อไม่สำเร็จต้องช่วยกันทำต่อไป” ข้าพเจ้าได้ร้องเรียนต่อท่านผู้เป็นใหญ่หลายครั้ง เฝื่อนท่านไม่เห็นความสำคัญของหอรูป การฉนั้นจึงคงมีอยู่เท่าที่เป็นอยู่นี้เมื่อเสด็จพ่อสิ้นพระชนม์ไปใหม่ ๆ เจ้าคุณอนุมาน-ราชชน ได้มาวานให้ข้าพเจ้าและหญิงเหลือไปช่วยดูกระจกรูปที่หอรูปมีอยู่เพื่อจะจดลงไว้ว่าเป็นรูปใครและรูปอะไร เพราะถ้าหมดคนรู้จักแล้ว แม้พิมพ์ออกมา ก็จะเป็นเพียงกระดาษเปล่าไม่มีค่าอะไรได้แต่เดา ข้าพเจ้าไปดูแล้วเห็นมีมากมายและชาวเป็นคำทำให้งงเวียน จึงขอให้พิมพ์ลงในกระดาษเสียก่อนแล้วจะจดชื่อลงไว้ข้างหลัง และทำบัญชีให้หยิบง่ายแต่ทำไปได้เพียง ๔๐ รูป ก็หมดทุนซื้อกระดาษจึงต้องหยุดทำแต่นั้นมา รู้สึกว่าเป็นสิ่งหนึ่งที่น่าเสียดายนักเพราะถ้าเรามีหอรูปดี ๆ แล้วจะเป็นประโยชน์ในทางทรงสนศึกษาได้เป็นอย่างดี

๒. เรื่องหอจดหมายเหตุ ท่านศรีสอภอว่า “เราหาหนังสือหลักฐานทางราชการในสมัยก่อน ๆ ถ้าหากอยู่แล้ว ฉะนั้น ถ้าเริ่มต้นเสียแต่บัดนี้ ในเวลาอีก ๑๐๐-๒๐๐ ปี เด็ก ๆ จะแต่งหนังสือเรื่องอะไรก็จะหาหลักฐานได้จากหอนี้ ไม่ต้องลำบากเหมือนคนชั้นพ่อ” ข้าพเจ้าทูลถามว่า “จะเอาหนังสือมาจากไหน” ท่านตอบว่า “ส่งไปตามกระทรวงว่าหนังสืออะไรที่พ้น ๒๕ ปีแล้วให้ส่งเข้าหอนี้ เราจ้างเด็กผู้หญิง (เพราะรายจ่ายต่ำด้วยไม่ใช่หัวหน้าครอบครัว) ด้วยเงินเดือนน้อยมาเป็นผู้เลือกปี เลือกเรื่อง เข้าเพิ่ม

เรื่อยไปในไม่ช้าเราก็จะได้เรื่องติดต่อกันมาเป็นหลักฐาน แต่เรื่องก็เป็นเช่นเดียวกับทอรูป ก็ยังไม่มีใครเห็นความสำคัญ หนังสือเก่าที่มีอยู่ก็อยู่ไปเรื่อย ๆ รอวันให้ปลวกฉลองพระเดชพระคุณชาติต่อไป

ถึง พ.ศ. ๒๔๖๐ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานวังหน้าให้เป็นพิพิธภัณฑสถานและโปรดให้เสด็จพ่อทรงจัด วันที่ไปรับสถานที่จากทหารซึ่งอยู่ในตอนหลังพระที่นั่งนั้นในบางห้องที่ปิดไม่ได้ใช้ เต็มไปด้วยขี้ค้างคาวกลิ่นคละบอบอวลไปหมด ทางระเบียบพระที่นั่งก็หักพังหลังคาห้อยเป็นแฉ่ง ๆ เสด็จพ่อทรงพระดำเนินตรวจทั่วแล้ว ครัสว่า “จะไปขอเงินคลังก็ไม่ได้ เพราะเขาจะต้องตอบว่าให้รอเพราะราชการด่วนยังมี แต่อายุพ่อมันไม่รอดด้วย ต้องคิดหาสငးงก็เอาเอง” ค่อมมาวันหนึ่ง ท่านครัสว่า “ลูกพูน พรุ่งนี้ทำน้ำชาไปมืวเซียมให้พ่อ ๒๐ คน พ่อจะเลี้ยงเพื่อน ๆ แล้วเธอไปรินน้ำชา” ถึงเวลาเช้าพ่อก็ไปจัดโต๊ะที่สนามด้านเหนือของพระที่นั่งอิศราวินิจฉัย เพราะแดดร้อนตรงนั้น สักครู่ก็มีพวกพ่อค้าทั้งฝรั่ง แยก จีน เดินเข้ามาเป็นแถว ท่านก็ทรงเชิญไปนั่งโต๊ะกินน้ำชาจนอิ่มแล้ว ก็ครัสกับเขาว่า “ในหลวงประทานที่วังหน้านี้ให้ฉันจัดเป็นพิพิธภัณฑสถานของชาติ จะไปขอเงินคลังเขาก็คงไม่ให้ ฉันก็แก่ลงทุกทีกลัวจะไม่ได้ทำ จึงคิดว่าจะทำยังไงดี แล้วก็นึกถึงพวกท่านว่า ท่านอยู่ในเมืองไทยมาช้านาน คงจะยินดีที่จะช่วยที่จะเห็นความเจริญของเมืองไทย จึงได้เชิญมาช่วยกันดูสถานที่ในวันนี้ ว่าเราจะต้องซ่อมแซมอะไรอย่างไบบ้าง และขอให้ช่วยเท่าที่ท่านจะช่วยได้เถิด” ทุกคนอมยิ้ม แต่มีสเตอร์ แมลคัม Malcom นายห้างบอร์เนียวพูดว่า “เพิ่งได้พบผู้เชี่ยวชาญทางของท่านนี่เอง!” ทุกคนก็หัวเราะ แล้ว Mr. Malcom พูดอีกว่า- “ขอตอณกินแล้วเสียดด้วยเรา จะไม่ให้ก็ไม่ได้” แล้วก็ทรงนำพวกแยกเดินดูทั่ว ๆ ไปแล้ว ต่างคนก็ต่างกลับด้วยความเบิกบาน ไม่ได้พูดอะไรกันอีก พอรุ่งเช้ารถยนต์ก็ชนไม้ ขนตะปู ซีเมนต์ กระเบื้องมุงหลังคาและปูพื้น ฯลฯ เข้ามากองไว้ ในพิพิธภัณฑสถานอย่างเพียงพอ ท่านทรงพระสรวลแล้วเรียกนายอืด หัวหน้าช่างไม้ในพิพิธภัณฑสถานเป็นผู้ทำ ทรงกำชับว่าให้ใช้คนไทยทั้งหมดเพื่อให้อู้จักทำเป็น พิพิธภัณฑสถานของชาติจึงกลับสมบูรณืขึ้นได้ โดยรัฐมิได้ออกสငးงช่วยเหลือเลย ภายหลังทรงขอคลังมาทำโรงเก็บขารชรถได้ ๒๐,๐๐๐ บาท ด้วยทรงยื่นคำขาดว่าถ้าไม่ให้จะลาออก เพราะตั้งพระทัย

จะจัดเรื่องรถอย่างเมืองโปรตุเกส เมื่อสถานที่สมบูรณืดีแล้วก็เริ่มลงมือจัด ของเก่าที่มีอยู่โดยมาก ก็อนกสต้ฟชนร่วง ๆ และของที่โยน ๆ ไว้ด้วยไม่มีใครเอาใจใส่เท่าใดนัก เสด็จพ่อทรงเห็นว่าคนไทยกำลังต้องการความรู้ในเรื่องตัวเองจึงทรงจัดไปทางช่วยการศึกษา มีห้องราชพิธิบนพุทไธสวรรย์ ห้องรูปทองแดงจัดเป็นสมัย ๆ ในอิศราวินิจฉัย ฯลฯ ดังเห็นอยู่บัดนี้เป็นต้น ท่านทรงพระดำเนินบอกให้จัดให้จัดเรื่องราวเองทุก ๆ เช้าจนถึงเวลาเสวยกลางวันจึงกลับวัง ถ้าขาดคู้ขาดโต๊ะท่านทรงเรียไรจากเจ้านายพี่น้อง ถ้าเป็นเรื่องทางศาสนาท่านทรงขอพระสงฆ์จนสมเด็จพระพุทธิโชมาจารย์ วัดเทพศิรินทร์ ท่านว่า “มีแต่เรียไรภคฤหสต้ถนก็กลับตรงกันข้าม” แต่พระมหาเถระท่านก็ช่วยให้ของและชี้แจงถวายแทบทุกองค์ เพราะท่านรู้ประโยชน์ส่วนรวมดี ส่วนของอื่น ๆ สิ่งไรไม่มีท่านก็ขนไปจากวังจนเกือบ ๆ จะหมด แล้วท่านก็ทรงเล่นอย่างอื่น เช่นเก็บของปลอมไว้เป็นบทเรียนเป็นต้น มีเพื่อนฝูงพากันทักว่าของจากวังนั้นจะให้เลยได้เน่หรือ ถ้าพระองค์เองออกแล้วผู้ใดจะมาแทน ท่านจนต่อข้อทักท้วงจึงโปรดให้จัดไว้ว่า ประทานยืมจนบัดนี้ คราวนี้ถึงคนทำงานทรงฝึกสอนหลวงบริบาลบุรืภณัถด้วยพระองค์เองทุกเช้าจนเป็นที่พอพระทัยมาก วันหนึ่งหลวงบริบาล ฯลฯ เกิดป่วยหนักเป็นโรคปอดปวมจนหอบนอนไม่ลง แล้วแม่เสริมภรรยาวิ่งมาทูลเสด็จพ่อในเวลาเกือบ ๒๑ น. พอทรงทราบก็ครัสใช้หญิงพิลยกับหญิงเหลือว่า “เอารถไปเดี๋ยวนี จะทำอย่างไรก็ตามต้องไปจัดการไม่ให้หลวงบริบาลฯ ดายให้จงได้” รถออกไปแล้วจึงครัสแก่ข้าพเจ้าว่า “ยังไม่มืวตัวแทน ถ้าตายงานกำลังเดินก็เสียหาย” เกือบ ๒๔ น. หญิงเหลือจึงได้กลับมา ทูลว่าไปเสล่าอาการให้หลวงสุริยพงษ์พิสุทธิเพทย์ (กระจ่าง บุนนาค) พัง แล้วเอาหมอไปด้วยถึงบ้าน เปิดมุ้งเข้าไปดูเห็นหลวงบริบาลฯ มีผ้าพันคอพันหัวราวกับชาวอาหรับนั่งพิงหอบอยู่ หมอพังอาการรู้แล้วว่าป็นโรคนิวโมเนีย จึงเอายาไปเสร็จพอถึงตรวจแน่แล้วก็ลิดยาทันที แล้วพาคนเจ็บไปส่งโรงพยาบาลจุฬาลงกรณืแต่ในค่ำวันนั้น เสด็จพ่อจึงได้เข้าบรรทม ส่วนพวกพนักงานตามห้องในพิพิธภัณฑสถาน ครัสตั้งให้หลวงบริบาลฯ หาผู้หญิงที่มีพ่อแม่เลี้ยงให้มาทำงาน เพราะเราจะให้ได้เพียงเงินใช้ส่วนตัวเล็กน้อย (คือ Pocket money) พิพิธภัณฑสถานไม่มีทุนพอจะให้ถึงเลี้ยงครอบครัวได้ แรกทำงานทางความสะอาดห้องละ ๒ คน ถ้าเล่าเรื่องห้องของตัวจนเป็นผู้นำเที่ยวได้

และซ่อมแซมสิ่งหักขาดได้ด้วย จะขึ้นเงินเดือนให้ ถ้าเวลามีแขกเมืองมาพวกข้าพเจ้าจะต้องไปฝึกหัด แม่พนักงานเหล่านี้ให้รู้จักทำความเคารพและเลี้ยง ครอบงำ วันหนึ่งเสด็จไปถึงห้องรูปทองแดงพบ ป้ายอันหนึ่งจดว่า พระสะดุ้งมาร ท่านหยุดถาม หลวงบริบาลฯ ว่าใครเขียน? หลวงบริบาลฯ ทูล ตอบว่า ข้าพระพุทธเจ้า ดร.สถามว่า มีเงินใน กระเป๋าไหม ทูลตอบว่า มี ดร.สว่า เอามา ๑ บาท ปรับค่าหลอกประชาชน แล้วเอาไปใส่ในหีบเงิน บำรุงพิพิธภัณฑสถาน” แล้วดร.สต่อไปว่า “จะเล่า ให้ฟังเรื่องเป็นอย่างไร เมื่อมีการประกวดพระพุทธรูป ที่วัดเบญจมบพิตร มีพระมารวิชัยองค์หนึ่ง พระพักตร์ บุคเบี้ยวน่าเกลียด พระองค์เจ้าพระอรุณนิภาคุณากร วัดราชบพิธ ท่านจะครัดดีพระพุทธรูปก็ไม่ได้ ท่าน จึงครัดขึ้นว่า “พระองค์นี้ถ้าจะกำลังสะดุ้งเมื่อเห็น มาร” คนที่เข้าใจก็พากันอมยิ้ม และแต่นั้นมาใคร อยากจะดีพระพุทธรูปก็ใช้คำว่า “สะดุ้งมาร” เลย เป็นศัพท์เอาเป็นจริงเป็นจังเพราะคนไม่รู้ต้นเหตุ” แต่จนบัดนี้ข้าพเจ้าก็ยังได้ยินคนดี ๆ ที่มีความรู้ ยังคงเรียกว่า พระสะดุ้งมารอยู่ จึงนำเรื่องนี้มาลง ไว้ในนี้ด้วย

ครั้นจัดการเรื่องพิพิธภัณฑสถานเสร็จ และเสด็จ พระราชดำเนินเปิดเป็นทางการแล้ว ก็ไม่มีคนดู เสด็จพ่อทรงมีใบบอกไปยังกระทรวงศึกษาว่าทรง จัดช่วยการศึกษาด้วย ฉะนั้นขอให้สั่งให้นักเรียน มาดูเล่าเรียนได้ ครั้นนักเรียนหญิงและนักเรียนชาย มาเจอกันเข้าก็กลายเป็นเล่นซ่อนหากันไป ถ้าได้ ถามเข้าก็ได้รับคำตอบว่า ไม่มีผู้อธิบายให้เข้าใจ จึงไม่ได้ประโยชน์ เสด็จพ่อทรงลงทุนประมาณเล็ก เซอร์แก่พวกครูเองที่พระที่นั่งอิศราวินิจฉัย แต่ครู ในเวลานั้นไม่เห็นประโยชน์เสียแล้ว ถามขึ้นว่า เล็กเซอร์อย่างนี้ ๑๕ นาทีได้ไหม ท่านก็ทรงหมด ศรัทธา และประจวบกับเวลากำลังจะเปลี่ยนแปลงการ ปกครองด้วย เสด็จพ่อทรงคิดหาทางที่จะให้ประชาชน ไปดูให้ได้ วันหนึ่งจึงรับสั่งกับข้าพเจ้าว่า “ลูกพูนทำ อาหารว่างไปขายที่พิพิธภัณฑสถานครั้งหนึ่งน้อ ละ เพราะถ้ารู้กันว่าอาหารท่านหญิงทำก็เป็นประกัน ว่ากินได้ไม่สกปรก ฝรั่งเศสอยากกินของไทย ๆ จะได้ มา เมื่อฝรั่งมา คนไทยก็จะมา” ข้าพเจ้าทูลว่า “ถ้ามา อย่างพวกนักเรียนจะได้ประโยชน์อะไร ท่านคร.สว่า “เอาละ เดินผ่านไปผ่านมาก็จะเกิดอยากรู้อยาก เห็นขึ้นมานบ้าง เพียงคนสองคนก็ขี้ใจ” แล้วโปรด ให้ปลูกร้านขึ้นข้างหลังพระที่นั่งเป็นที่พักครึ่งรอบ พิพิธภัณฑสถานมีอาหารว่าง snack และน้ำต่าง ๆ ขาย

ก่อน แล้วให้รับของที่ไทยทำมาจากหัวเมืองต่าง ๆ จะ ผักขายได้ เพราะเมื่อเวลาพวกนักท่องเที่ยวนักไปดู พิพิธภัณฑสถานทุกครั้ง ได้ผลคือคนมาดูมากขึ้นจริง ๆ แต่ ทางส่วนตัวถูกหาว่าเอาลูกเข้าไปหากินในพิพิธ- ภัณฑสถาน และพวกข้าพเจ้าก็ได้เงินเดือนเดือนละ ๑๐๐ บาท ซึ่งไม่เคยได้อะไรเลย นอกจากเสียค่าทำของกิน ไปขายทุกอาทิตย์ด้วยทุนของตัวเอง เป็นเหตุให้ร้าน ขายของนั้นถูกล้มไปเมื่อเปลี่ยนแปลงการปกครอง แล้ว วันหนึ่งเจ้าพระยามหิธรฯ ราชเลขาธิการมาเฝ้า เสด็จพ่อที่วังทูลว่า “มีพระบรมราชโองการให้มาทูล ว่า พระยามโนปกรณณ์ต้องการตำแหน่งนายกราชบัณ- ฑิตยศภยาให้แก่เพื่อน จึงทูลขอให้ทรงไปให้เสด็จพ่อ ลาออกเสีย เสด็จพ่อทรงตอบว่า -ทรงยินดีที่จะ ออก แต่เป็นตำแหน่งที่ไม่ได้รับเงินเดือน ถ้าท่าน ลาออกก็จะเป็นโทษเรื่องส่วนตัวที่ถูกจับเข้า ไปขัง ชาวต่างประเทศจะดูถูกได้ว่าเอาเรื่องส่วนตัว มาปนกับการงานของประเทศ ถ้าจะให้ท่านออกก็ขอ ให้ประกาศปลดเถอะ ทางการก็ประกาศปลด พอส่ง งานแล้วก็ออกไปประทับที่หัวหินตามหมอล้าง เป็น อันออกรากราชการโดยเด็ดขาด เมื่อได้ทรงทำราชการ มา ๕๖ ปี

ตอนทรงเป็นเสนาบดีกระทรวง มุรธาธร

ถึง พ.ศ. ๒๔๖๖ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ เสนาบดีกระทรวงต่างประเทศสิ้นพระชนม์ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้า- อยู่หัวโปรดให้เจ้าพระยามหิธรฯ ราชเลขาธิการลงมาจากนครปฐม ซึ่งเสด็จประทับอยู่ในเวลานั้น ให้มาทูล เจริญเสด็จพ่อกลับเข้ารับราชการในคณะเสนาบดี เพราะ ทรงว่าเหว่พระราชหฤทัยที่ไม่มีเจ้านายผู้ใหญ่อยู่ใน ราชการ เสด็จพ่อกราบบังคมทูลไปว่า “ชีวิตอยู่ได้ฝ่า- ละอองธุลีพระบาท แล้วแต่จะทรงพระมหากรุณา” เจ้าคุณมหิธรฯ เล่าว่าพระเจ้าอยู่หัวทรงดบพระเพลว่า “นี่แหละท่านเป็นเจ้านายผู้ใหญ่แท้” คราวนี้ข้าพเจ้า เสด็จพ่อจะเสด็จกลับเข้าทำงานใหม่ เพราะไม่มี สม- เด็จกรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ ก็เลื่องลืออื้อฉาว ทุกคนเข้าใจ ว่าจะต้องไปเป็นกระทรวงต่างประเทศแทนสมเด็จพระ กรมพระยาพระองค์นั้น เราต้องรับแขกพวกสถานทูตอยู่ หลายวัน และต้องบอกอยู่จนเบื่อว่ายังไม่รู้ว่าตำแหน่ง ะไร จนกว่าจะมีประกาศ พอประกาศออกว่าทรงเป็น เสนาบดีกระทรวงมุรธาธร การเดินเดินวันวายุของพวก

ชาวต่างประเทศจึงสงบไป กระทรวงมูรธาธรอยู่ในพระบรมมหาราชวังตรงหน้าพระมหาปราสาท งานในกระทรวงคือรักษาเครื่องราชอิสริยาภรณ์และสัญญาบัตรแต่ต้องประทับในที่ประชุมเสนาบดีสภาด้วย เสด็จพ่อเสด็จไปกระทรวงทุกวัน แม้ไม่มีงานมากมายก็ทรงคิดให้ทำประวัติข้าราชการขึ้นในครั้งนั้น ทรงเป็นเสนาบดีมูรธาธรอยู่ได้ ๒ ปี พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวก็เสด็จสวรรคต พอเปลี่ยนรัชกาลใหม่ก็จะพระบรมมหาราชวังก็ตกต่ำทั่วโลก เสนาบดีสภาเห็นว่าไม่ทางทำได้เพียง ๒ อย่าง คือ ๑. ขึ้นภาษี ๒. ตัดงบประมาณลงให้ได้ เสด็จพ่อทรงให้ความเห็นว่าการขึ้นภาษีนั่นคนทั่วไปต้องเดือดร้อน ถ้าตัดงบประมาณคนจำพวกเดียวเดือดร้อน แต่เราจะต้องลงทุนเป็นตัวอย่างจากตัวเราเป็นต้นไป ฉะนั้นจึงทรงแนะนำรัฐบาลให้ล้มกระทรวงมูรธาธรที่ทรงว่าอยู่เสีย เพราะไม่มีงานสำคัญถึงจะต้องเป็นกระทรวง แล้วให้ตัดเงินเดือนกันลงไปตั้งแต่พระองค์พระเจ้าอยู่หัวเป็นผู้นำ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้อยู่ปีละ ๑๑ ล้าน รวมทั้งเลี้ยงดูพระราชวงศ์ ข้าราชการรักษาพระราชวังต่าง ๆ การพระราชพิธี และรับรองเลี้ยงดูแขกต่างประเทศด้วย แม้เช่นนั้นพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงยอม ให้บ้านเมืองตัดกลับไปเป็นปีละ ๘ ล้านเหมือนสมเด็จพระบรมชนกนาถ เพื่อช่วยเศรษฐกิจซึ่งกำลังทรุดโทรม กำลังจะตัดเงินเดือนอภิรัฐซึ่งได้ออยู่เดือนละ ๓,๖๐๐ บาท โดยไม่มีเบี้ยรับรองเลี้ยงดู เบี้ยประชุม เบี้ยเดินทาง สักอย่างเดียวในเวลานั้น ก็พอดีเกิดการเปลี่ยนแปลงการปกครอง จึงเป็นอันหมดกิจการทั้งปวง เมื่อรัชกาลที่ ๗ เสดยราชย์ได้เลื่อนพระอิสริยยศเป็นสมเด็จพระจักรมพระยาใน พ.ศ. ๒๔๗๒ พระชันษา ๖๗ ปี

การทำงานประจำวัน

เนื่องแต่เสด็จพ่อทรงเขียนหนังสือไว้มาก ถ้านับเท่าที่ค้นพบเวลานี้ คือ

๑. พงศาวดาร	๑๓๔ เรื่อง
๒. โคลงกลอน	๘๒ เรื่อง
๓. ศาสนา	๗๖ เรื่อง
๔. อธิบายแทรก	๑๕ เรื่อง
๕. ประวัติ	๑๖๐ เรื่อง
๖. ตำนาน	๑๐๓ เรื่อง
๗. ในนิพนธ์สารสยามสมาคม	๑๐ เรื่อง

จึงมีผู้สงสัยว่าหาเวลาเขียนได้อย่างไร

ข้าพเจ้าจึงเห็นว่าควรเล่าถึงงานประจำวันของพระองค์ท่านไว้ด้วย

ท่านบรรทมคืนเวลา ๗ น. เช้า ทรงพระพักตร์ทรงผ้าจีบ (ทรงโจงกระเบนเอง) และฉลองพระองค์ผ้าบางปิดคอกระดุม ๕ เม็ดเรียบร้อยแล้ว เสด็จเข้าบูชาพระและพระบรมอัฐิในห้องพระ แล้วเสด็จออกมาเสวยเครื่องเช้า มีนม ๑ ถ้วยแก้วใหญ่ กาแฟชนิดหน้อยไข่ และขนมปังกับเนย ผลไม้ ที่เปลี่ยนบนคานักตอนนี้เลขฯ ถวายงานที่ทรงค้างไว้เดววันนี้ และทูลฐกรกิจในวันนี้ให้ทรงทราบว่ามีกำหนดอะไรบ้าง ถ้าเป็นการร้อนก็ทรงคอยในเวลาเสวย ลูกหลานเล็ก ๆ มักจะเฝ้าในคอนนี้ พอเสวยเสร็จก็ทรงหยิบกระดาษดินสอดัดพระหัตถ์เข้าไปในห้องเล็กด้วย แล้วกลับออกมาทรงค่อที่โต๊ะทรงพระอักษร บางครั้งก็ทรงเขียนเอง บางครั้งก็ทรงบอกให้เลขานุการเขียน พวกกระทรวงมหาดไทยในสมัยนั้นเล่าว่า บางคราวท่านทรงบอกให้เจ้าหน้าที่เขียนพร้อมกัน ๔ คน คนละเรื่อง จนเขาผู้เขียนนั้นนึกว่าจะบอกสลับเรื่องกันเป็นแน่ แต่ก็ไม่เห็นผิดสักที ทรงแต่งหนังสือไปจนถึงเวลาราว ๑๐ น. ครึ่งเสด็จลงจากคานักไปหากุณยา ไปถึงก็หมอบกราบและถามว่า “แม่สบายรึจ๊ะ?” บางครั้งก็ไปบอกข่าวคราวต่าง ๆ บ้าง แต่อย่างไรก็ต้องไปกราบทุกเวลาเช้า แล้วเสด็จกลับมาตรวจจะสภปรกที่ไหนสักนิดก็ไม่ได้ ครั้นว่าการลงมามาบ้านคอนนี้เพื่อให้โอกาสแก่คนที่มาเฝ้าจะได้ไม่ต้องคอยนาน ถ้าวันใดไม่มีใครมาเฝ้าก็เสด็จกลับขึ้นไปเขียนหนังสือต่อ จนถึงเวลา ๑๑ น. จึงแต่งพระองค์เสด็จไปหอพระสมุดและพิพิธภัณฑ์สถาน ทรงตรวจงานอยู่จนถึงบ่าย ๑๓ น. จึงเสด็จกลับมาวัง สรงน้ำและเสวยกลางวัน แล้วเสด็จขึ้นไปบรรทมพัก ๑ ชั่วโมง จะหลับหรือไม่หลับก็บรรทมหลับพระเนตร บ่าย ๑๖ น. บรรทมคืนเสวยน้ำหวาน ๆ เช่นน้ำมะนาวหรือน้ำขิง ๑ ถ้วยแก้ว แล้วแต่งพระองค์ไปในงาน มีตั้งแต่ประชุมต่าง ๆ และงานพิธี ถ้าวันใดว่างก็เสด็จไปทรงกอล์ฟ โดยมากกับหญิงเหลือเพราะมือซ้ายด้วยกัน กลับถึงวังราว ๑๕ น. พักครู่หนึ่งแล้วสรงน้ำ ลงมาเสวยเย็นเวลา ๒๐ น. เสด็จกลับขึ้นไปทรงอ่านหนังสือในมุ้งลวดที่เฉลียงครั้นว่า “ข้าเขียนเป็นวิทยาทาน ค่าคือหาความรู้คือมีจะนั้นมันจะหมด คนที่นี้กว่าตัวรู้พอแล้วนั้นเป็นคนตายแล้วเป็น ๆ เพราะโลกหมุนอยู่ทุกนาที เราต้องเรียนตามมันไปจึงจะอยู่กับโลกโดยไม่โง่โง่ได้” จนถึงเวลา ๒๓ น. จึงจะเข้าบรรทม เสด็จพ่อทรงใช้เวลาของพระองค์อย่างนี้ทุกวัน โดยไม่เปลี่ยนแปลงเลย และทรงตรงต่อเวลาเป็นอย่างยิ่ง ครั้นว่าสะดวกแก่ผู้ทำงานกับเรา พวกผู้ใหญ่เล่าว่า

ในสมัยรัชกาลที่ ๕ เกือบไม่มีเวลาเสด็จอยู่กับวังเลย
เสด็จกลับมาวังก็เวลาตึก ๆ บรรทมตื่นราว ๑๒ น.
แล้วก็เสด็จกระทรงมหาดไทย เสร็จงานที่กระทรง
แล้วเลยเข้าไปเฝ้าอยู่จนถึงเวลาเสด็จขึ้นซึ่งบางทีก็
ดึก มีน้อยวันนักที่จะได้เสด็จกลับมาเสวยเย็นที่วัง
ฉะนั้น การแต่งหนังสือในตอนนั้นเห็นจะทรงเขียนที่
กระทรงเป็นส่วนมาก เคยได้ยินแต่ทรงเล่าว่า วันอาทิตย์
ก็ต้องไปกระทรงเพราะมันเคย

ทรงเลี้ยงลูกอย่างไร

ธรรมดาพ่อแม่ที่มีฐานะมาก ลูก ๆ มักจะตกอยู่
แต่กับพี่เลี้ยงนางนม เพราะไม่มีเวลามาดูแลลูกได้ ยิ่ง
คนที่มิใช่ลูกมากตั้ง ๒๐ คน ก็เลี้ยงดูให้ได้เหมือนกัน
หมดทุกคนไม่ได้เป็นธรรมดา ข้าพเจ้าจะเป็นผู้มีบุญ
หรือมีเวรกรรมอย่างไรก็ตาม ตั้งแต่แม่ตายแต่ข้าพเจ้าได้
๑ ขวบแล้ว ข้าพเจ้าก็เป็นโรคคิดฟ้อเพราะความรักแม่
ไปรวมอยู่ที่ฟ้อด้วย ในสมัยนั้นเด็กผู้หญิงเข้าไปรับการ
ฝึกหัดจากสำนักต่าง ๆ ในพระบรมมหาราชวัง เด็กผู้
ชายไปโรงเรียนและไปต่างประเทศเพื่อศึกษาวิทยาการ
อย่างมากมาย ฉะนั้นพี่น้องข้าพเจ้าจึงต่างแยกกันไปคน
ละทิศละทาง กลับมารวมกันเมื่อหมดเวลาศึกษา
แล้ว ส่วนตัวข้าพเจ้าเองแม้จะถูกส่งเข้าไปในวังตาม
ธรรมเนียมก็ดี แต่ข้าพเจ้าก็ทูลลาพระวิมาดาเธอออกมา
เฝ้าเสด็จฟ้อได้เสมอ ถ้าไม่มาวังก็ไปเฝ้าที่กระทรงซึ่ง
อยู่ตรงข้ามวัดพระแก้วในประตูวิเศษชัยศรี เวลาเสด็จ
ไปตรวจการหัวเมือง เสด็จฟ้อก็โปรดให้ไปรับออกมา
จากวังเพื่อเอาไปด้วยทุกครั้ง หญิงเหลือคิดข้าพเจ้าไป
ในวังด้วยตั้งแต่ข้าพเจ้า ๑ ขวบ หญิงเหลือ ๖ ขวบ
จึงเลยคิดกันมาเรื่อยจนบัดนี้ พอมียายุได้ ๑๔-๑๕
ปีก็ออกมาอยู่กับเสด็จฟ้อทั้ง ๒ คน การอยู่กับท่าน
นั้น คืออยู่อย่างเป็นผู้ปฏิบัติรับใช้ตลอดมาจนสิ้นพระ
ชนม์

มีหลายคนเห็นว่าข้าพเจ้าจะเอาตัวไม่รอดเพราะ
เสด็จฟ้อทรงตามใจ แต่ก็มิหลายคนที่ได้มาคุ้นเคยแล้ว
ร้องว่า ท่านเลี้ยงกวอดขันจริง เสด็จฟ้อทรงทำอย่างไรก็
ตาม แต่ท่านทำให้เราทั้งรักษาและกลัวเกรงด้วย กลัว
ว่าท่านจะเสียบพระทัยท่านจะกริ้ว ไม่ใช่กลัวอย่างกลัว
ถูกเขียนถูกตี เริ่มต้นแต่เช้า ถ้าเรายังนอนอืดอยู่ในมุ้ง
ละก็ ฟ้อท่านเดินผ่านมาเป็นปลดมุ้งหมดเลย ร้องตั้ง ๆ
ว่า “ไม่ใช่เวลานอน โมงหนึ่งแล้ว” ดันแล้วจะนั่งเฉย
เฉยไม่ทำอะไรไม่ได้ ต้องไปรวมกันทำขนมขาย หรือ
เรียนดนตรีไทย บางทีก็มาช่วยท่านรับแขก เรือนที่รา

อยู่ท่านก็มาตรวจเสมอว่าสกปรกหรือไม่ เพียงวางของ
ไม่ตรงที่ก็เรียกให้กลับมาวางเสียใหม่ ท่านตรัสว่า
รำคาญตา เข้าต่างคนต่างทำงานแล้ว กลางวันก็มักกินโต๊ะ
กลมกับท่าน กลางคืนก็กับท่าน และในโต๊ะเสวยนี้
แหละคือโรงเรียนของเรา ใครจะเล่าอะไรทูลถามอะไรก็
ได้ และบางทีท่านตอบสนุก ๆ ตอนเสด็จงานโดยมาก
เราก็ตไปด้วย กลับมาท่านมักจะถามว่าเห็นอะไรบ้าง
ได้ยินอะไรบ้าง ใครนั่งที่ไหน ใครทำอะไร ถ้าไม่ได้
เสด็จด้วยท่านก็ยิ่งถามมากขึ้น ครั้งหนึ่งข้าพเจ้าถูกถาม
ว่า พระเทศน์ว่าอย่างไรวันนี้ ข้าพเจ้าตอบไม่ได้ เพราะ
เวลานั้นพอเราเจอะกันเข้าก็มัวคุยกันเสียไม่ได้ฟัง
ท่านก็บ่นว่าเสียเวลาไปไม่ได้เรื่องได้ราวอะไรเลย เพิ่ง
เข้าใจภายหลังว่าท่านสอนให้มีการสังเกตเป็น เมื่อข้าพ-
เจ้ายังมีหัวจุกท่านเสด็จไปอยุธยา และประทับคุยกับ
เจ้าคุณโบราณอยู่ราว ๆ ๒-๓ ชั่วโมงนั้น พวกเร
เด็ก ๆ โดยมากก็อยู่บนคันพุดรา ท่านก็ไม่ว่าอะไร
จนโคนจุกแล้วท่านก็ไม่ปล่อยให้ไปขึ้นพุดราอย่าง
เคย ท่านเรียกมานั่งใกล้ ๆ แล้วโยนอิฐ ๒ แผ่นให้ดู
ว่า “ดูดี ว่ามันคิดกันอย่างไร” มันมีหนังสือแผ่นหนึ่ง
ไม่มีแผ่นหนึ่ง ต่อมาเราก็อ่อย ๆ เข้าใจและสนุกใน
การขุดค้นไปด้วย พออายุ ๑๓ ท่านทรงสอนให้หุง
ข้าว และให้แม่นมสอนทำกับข้าวง่าย ๆ เช่นแกง
ผัก เจียวไข่ เป็นต้น ท่านตรัสว่า “เกิดมาเป็นผู้หญิงก็
ต้องทำหน้าที่ของตัวให้ครบถ้วน ส่วนจะชอบทำอะไร
พิเศษก็เป็นเรื่องของท่านเล่น hobby ถ้าทำกับข้าวไม่เป็น
แล้วเกิดอยากกินแกงเลี้ยงขึ้นมา สั่งให้บ่าวทำ ถ้าบ่าว
มันย่อนถามว่าใส่อะไรบ้าง จะไม่อายมันรี ท่าน
ตรัสว่า จะเป็นนายคนต้องหัดเป็นบ่าวมาก่อน จึงจะรู้
ใจบ่าว ทรงสั่งข้าพเจ้ามาแต่เด็ก ๆ ว่า ถ้าทำอะไรผิดก็
อย่าปิด ต้องรับและเสียใจเสีย เพราะคนทุกคนต้องทำ
ผิดบ้าง ผิดกับชั่วไม่เหมือนกัน อีกข้อหนึ่งนั้นท่านว่า
เป็นภาษาอังกฤษว่า Be frank and fair. Be kind
and natural ไม่รู้จะแปลว่าอย่างไร เรื่องสีหน้าอย่าง
หนึ่ง ท่านทรงกวอดขันมาก เดือนเสมอว่า “อย่าทำ
หน้าปวดท้องอย่างนั้นซี้ตูก จะพูดกับใครควรจะมีเสีย
ก่อน เขาว่ามีสิริหน้า” ถ้าข้าพเจ้าโกรธใครจนทำ
หน้าอ ท่านมักจะตรัสว่า “ไปส่องกระจกดูที่ว่าหน้า
ดาสวยไหมเวลานี้ แล้วจับชีพจรดูด้วยว่ามันปกติหรือ
เปล่า คนที่เขาทำให้โกรธเขาก็ดีใจไปว่าเขาทำให้เรา
เดือดร้อนสำเร็จ!” ครั้งหนึ่ง ข้าพเจ้าโกรธว่ามีคนด่าว่า
เสด็จฟ้อ ข้าพเจ้าก็ทูลว่า “เสด็จฟ้อนิ่งเสียอย่างนี้เขาก็
ได้ใจว่าเราทำผิดจริงจึงต้องยอมแพ้”

ท่านตรัสถามว่า “เธอเห็นว่าฟ้อควรทำอย่างไร”

ข้าพเจ้าทูลตอบว่า “ถวายฎีกาในหลวงให้ท่าน ตัดสินว่าใครผิดใครถูก”

ท่านตอบว่า “เขื่อนี้บ้า พ่อฉันของพ่ออยู่ที่ ๆ มีคนเดินเข้ามาแก้ผ้าให้ดู ทำไมพ่อจะต้องลุกขึ้นยืนแก้ผ้าตอบ เขาอายุหรือไม่อายุก็เป็นเรื่องของเขาเอง พ่อไม่รับรู้ด้วย”

บางคราวท่านก็ตรัสเป็นเชิงปรารภว่า “พ่อ อุดสำหัดถนัดนิ้วให้ลูกเดินตาม ที่ไหนมีหนามก็ปิดทึง ที่ไหนมีรูงูเงี้ยว พ่อก็ถนัดนิ้วให้เสีย เขาก็เดินตาม พ่อมาดี ๆ แต่พ่อบรรพิติน่าขำถนัดนิ้วเธอก็ทูลลากลับไปก็ดักกับหมา”

ข้าพเจ้าทูลว่า “ก็มันไม่ใช่หมาจิ้งเหลนกลางถนน หม่อมฉันก็ต้องสู้” ท่านก็เลยทรงพระสรวลวันหนึ่งกำลังนั่งกินอาหารเย็นกันอยู่เต็มโต๊ะ จังจกเกิดตกเป๊ะลงมาตรงพระพักตร์เสด็จพ่อ พวกเราแทนที่จะอยู่ช่วยท่านกลับลุกหนีหมดโต๊ะ ท่านประทับอยู่พระองค์เดียวหัวโต๊ะ จังจกก็ไต่ขึ้นไปจนเกือบถึงพระพาหา (ไหล่) ของท่าน แล้วก็กระโดดลงพื้นไปเราไปแอบดูอยู่ข้างประตู พอเห็นมันไปแล้วก็ค่อย ๆ ทอยยกกลับมาอยู่ที่นั่งด้วยรู้สึกอาย ๆ ท่านตรัสถามว่า “กลัวอะไร”

ข้าพเจ้าทูลตอบว่า “ไม่ได้กลัวแต่เกลียด”

ท่านว่า “เกลียดอะไร”

ข้าพเจ้าว่า “เกลียดว่าทางหลุดแล้วยังกระดิกได้”

ท่านตรัสว่า “พระพุทธรูปเจ้าท่านตรัสว่า “หอมหรือเหม็นก็เพราะเราเรียกมันเอง เขาจะเอาน้ำเฒ่าหรือน้ำหอมมาทาแขนเราทั้งแขน มันก็เหมือนกัน เรทองเรียกมันว่าเหม็นหรือหอม ไม่ใช่คนอื่น”

พวกเรานิ่งฟัง แต่ดูเหมือนยังไม่สู้เข้าใจนักในเวลานั้น บางทีก็ตรัสว่า “การพูดนั้นนะสำคัญที่รู้จักพูด ถ้าจะชอบหรือสูบสักตัว จะขอให้เขาตะเอา หรือให้เขาให้ทั้งซองก็ได้” เสด็จพ่อไม่ทรงบังคับกับเราเลยสักอย่างเดียว ถ้าจะโปรดให้ทำอะไรก็ทรงอธิบายจนเราหมดสงสัยแล้วก็ทำได้ดี เมื่อตอนทรงกลับเข้ารับราชการใน พ.ศ. ๒๔๖๖ ตรัสแก่ข้าพเจ้าว่า “นี่แน่ พ่อจะต้องรับแขกฝรั่งอีกแล้ว เพราะถ้าทำราชการก็หนีไม่พ้น และถ้าผู้ชายเขามา เขาก็มีเมียมีลูกมาด้วย เราจึงต้องมีผู้หญิงรับ เพราะพ่อจะพาผู้หญิงไปห้องแ่งตัวไม่ได้ พ่อจะวานใครเขามาเป็นแม่บ้านรับแขกให้ก็ได้ แต่พ่ออายุว่ามีลูกไม่ดีพ่อจะรับแขก เธอจะรับหน้าที่นี้ให้พ่อได้ไหมล่ะ ถ้าได้พ่อจะหาครูมาสอนให้เต็มที่เท่าที่ผู้หญิงเราควรจะมีจะเป็นไม่คอง

อายุผู้หญิงฝรั่ง ข้าพเจ้าทูลรับว่าได้ ท่านจึงตรัสว่า ถ้าเช่นนั้นขออะไรตอบแทนบ้างได้ไหม ข้าพเจ้าทูลถามว่า “หม่อมฉันมีอะไรถวายเสด็จพ่อด้วยรีเพคะ” ท่านตอบว่า “มีซี แล้วก็ทรงนับนิ้วพระหัตถ์ว่า ๑. ไม่สูบบุหรี่ ๒. ไม่เดินรำ ๓. ไม่ขับรถ และทรงอธิบายว่า “การสูบบุหรี่นั้นไม่เห็นมันสวยตรงไหน มือก็เหลือง ปากก็เขียว พ่อเสียสตงค์ค่าบุหรี่มากแล้ว เธอไม่ต้องช่วยอีก” และเมื่อไปรับพระราชทานกลางวัน ที่พระราชวังบักกิงแฮม ครั้นเมื่อพระราชทานบุหรี่ให้ ข้าพเจ้าสูบ ข้าพเจ้ามองดูเสด็จพ่อท่านนั้น ครั้นก็ทรงพระสรวลตรัสว่า “ดีแล้วละ ฉันเองก็ไม่สูบแต่ต้องสูบเพื่อเป็นเพื่อนแขกเท่านั้นเอง” แล้วก็ทรงวางถาดบุหรี่นั้นลงอย่างเก๋ และเมื่อแรกได้รับเชิญให้ไปเฝ้าข้าพเจ้าวิดกมาก เพราะไม่เคยเข้าราชสำนักยุโรป จึงทูลปรารภกับเสด็จพ่อ ท่านทรงแนะว่า “อย่าพยายามทำเป็นฝรั่ง เพราะเธอไม่ใช่ฝรั่ง ถ้าทำขึ้นแล้วมันก็เป็นของเก๊ เก็บเอากริยาดีของแม่ไว้เถิด เพราะคนดีเหมือนกันทั่วโลกไม่ต้องตกใจ” แล้วก็ป็นเช่นนั้นจริง ๆ ๒. การเดินรำ ท่านทรงอธิบายว่า เมืองไทยมันร้อนยังไม่ต้องการกระโดดโลดเต้น และไม่เห็นมันมีศิลปะตรงไหน ถ้าเขาเดิน Lancer ลานเซอร์ หรือ Waltz วอลซ์กันเมื่อไรพ่อจะอนุญาต อีกประการหนึ่ง วงเล็กของเธอมันก็อยู่ในพวกสถานทูต ถ้าเดินกับคนหนึ่งไม่เดินกับคนหนึ่ง มันจะกลายเป็นการเมืองว่าโปรนั้นโปรนี้ ผู้เดินไม่เป็นเสียเลยดีกว่า แต่ต้องรักษาคำพูดนะ ต้องเดินไม่เป็นจริง ๆ” และข้าพเจ้าก็เดินไม่เป็นจนบัดนี้ ครั้งหนึ่งเคยทูลวิงวอนว่า ขอประทานเดินสักครั้งเถิด เพราะคนครึ่งมันเพราะจริง ๆ ท่านกลับตอบว่า “อ้าว อยู่ดี ๆ ก็มาสารภาพว่าเป็น Weakling (ผู้อ่อนแอ) บังคับตัวเองไม่ได้ คนที่บังคับตัวเองไม่ได้แล้วจะไปบังคับใครได้” ๓. ขับรถ ท่านว่า “ไม่มีอะไรนอกจากความรักของพ่อที่มีต่อลูก พ่อเชื่อว่า ผู้หญิงไม่ได้ทำมาสำหรับเครื่องยศคนโลก ฉะนั้นถ้าพ่อรู้ว่าเธอกำลังถือพวงมาลัยอยู่คราวไร ก็จะรู้สึกทุกทีว่ากำลังจะไปตาย ฉะนั้นให้ความสบายใจแก่พ่อก่อนดีกว่าไม่ได้หรือ” ก็เป็นอันจนและรับได้ทั้ง ๓ อย่าง สิ่งที่ทรงสอนมีอีกข้อหนึ่งว่า “เห็นอะไรดีก็ให้ถามว่าทำไมถึงเป็นอย่างนั้น ถ้าเห็นอะไรชั่วแล้วก็ให้ถามว่าทำไมจึงชั่วเลวถึงเพียงนั้น คำว่าทำไมคำเดียวจะช่วยให้เรามีปัญญา แต่จะต้องหาคำตอบที่เป็นความจริงให้ได้ อย่าลำเอียงด้วยอคติ” อีกข้อหนึ่งนั้นจะคิดอะไรให้หนักเสียก่อนว่าเป็นเราจะทำอย่างไร ในเรื่องศาสนานั้นท่านทรงพาไปดูศาสนาต่าง ๆ เช่น พิธีในศาสนาคริสต์ ในศาสนาอิสลาม จนเราเกิดอยากรู้อยากเข้าใจในเรื่องของเรา

เอง ท่านจึงสอนให้อ่านพระธรรม และอยากจะทำตุลตาม ท่านอย่างไรก็ได้ ข้าพเจ้าตุลตามจนท่านเคยตรัสว่า “ถ้าเป็นผู้ชายจะคะเดียนี่” ข้าพเจ้าก็หัวเราะตุลว่า “เอาดีเพราะอยากรู้ ถ้าไม่รู้ก็ทำไม่ถูก” ถ้าเห็นเราอ่านหนังสือท่านถามทุกทีว่าอ่านเรื่องอะไร แล้วทรงแนะให้ว่าควรอ่านแต่ที่ให้ความรู้ เช่นชีวิตคนต่าง ๆ และหนังสือที่มีชื่อเสียงว่าดี เพราะเรื่องอ่านเล่นนั้นอ่านแล้วก็ลืม ดูหนังสือสนุกกว่า ตรัสว่าหนังสือเป็นเพื่อนที่ดีและอยู่ในอำนาจเรา ไม่ชอบก็เก็บเข้าตู้ไว้ ไม่เหมือนคุยกับคนไม่ถูกใจก็ต้องทนเพราะไล่เขาไม่ได้

ในเรื่องการแต่งงานนั้น ไม่ได้ทรงหวางเห่นประการใด ท่านคริสเต้นว่าเป็นเรื่องชีวิตของตัวเอง ทุกข์หรือสุขก็เป็นของตัวเองคนเดียวไปตลอดชีวิต พ่อเป็นแต่จะคอยอวยว่ามีลูกใจ แต่พ่อก็มีลูกคนอื่น ๆ ที่พ่อจะแก้หน้าได้ บางทีก็ตรัสว่า เกิดมาเป็นผู้หญิงนั้นเสียเปรียบมาแต่เกิดแล้วยังจะมานั่งท้าวแขนให้ผู้ชายเขาเลือกอีกหรือ ทำไมเราไม่เป็นผู้เลือก ท่านทรงอนุญาตให้เรามีแขกมาหาได้ที่บ้าน แต่ไม่โปรดให้ไปบ้านคนอื่น เพราะตรัสว่า คนดีเขาไม่รังเกียจที่จะมาพบผู้ใหญ่ด้วยที่บ้าน ถ้าคนไม่ดีจึงชักชวนไปให้พันผู้ใหญ่ พ่อขออย่างเดียวแต่อยู่พบเล่นหัวกันมาก ๆ อย่าอยู่ลำพังสองต่อสอง จะได้เป็นพยานกัน ทรงอธิบายว่าแต่ก่อนแม้นในยุโรปผู้หญิงสาวจะไปไหนก็มีผู้ใหญ่ไปด้วย เรียกว่า Chaperon แซฟเฟรอน ไม่ได้แปลว่าผู้คุม แต่เขาไปเป็นเพื่อนเป็นพยาน ไม่ให้ใครรังเกียจว่าเป็นหญิงเที่ยว ฉะนั้นเราไม่ควรจะรังเกียจแซฟเฟรอน แต่ลงท้ายก็ทรงอนุญาตให้ไปกับพี่ ๆ น้อง ๆ ได้ สำหรับข้าพเจ้าและหญิงเหลือที่อยู่กับท่านนั้น จะไปไหนต้องตุลลา ถ้าหายไปโดยไม่บอกกล่าวกลับมาท่านก็ไม่พูดด้วย ซึ่งทำให้เรากลัวเสียยิ่งกว่ากริ้วออกมาเสียดีกว่า ถ้าเราแต่งตัวพิศพิศตามสมัยเกินไป เช่นผูกริบบิ้นรอบหัวหรือใส่ดอกไม้ไม้ไผ่หูก พ่อท่านลงมาเจอ ก่อนขึ้นรถ ท่านก็บอกว่า “พ่อไปด้วยไม่ได้ พ่ออายุ” ทำเอาเราอายหนักขึ้นไปอีก ต้องรีบถอดทิ้งทันที พุดถึงเรื่องความรัก ท่านอธิบายว่า “รักมันมี ๒ หน หนแรกมันต้นต้น เรียกว่า passion คือหลง อยู่ด้วยกันไปมันก็ค่อย ๆ หายต้น จางลงไปทุกที ตอนนี้แหละจะอยู่กับยัดหรือไม่ยัดก็อยู่ตอนนี้ ถ้ากลับรู้จักกันเป็นเพื่อนสนิทกันได้แล้ว ความรักจริงจึงจะเกิดและไม่มีแตกกันจนตาย พ่อบอกให้อย่างใจผู้ชาย เธอจะเชื่อหรือไม่เชื่อก็ตามใจ พ่อไม่ต้องทุกข์สุขกับเธอ ๆ รับคนเดียวยิ่งกว่าใคร ๆ” ข้าพเจ้าเคยได้ยินท่านตรัสเมื่อเวลาที่สาวน้องสาวจะแต่งงานว่า “หมั้นแล้วก็แต่ง

เลข พ่อไม่ชอบให้อาณูกสาวพ่อไปเที่ยวพิศไปพิศมา และทรงสั่งสอนว่า “ผู้ชายนั้นไม่เหมือนกันทุกคน เพราะฉะนั้นจะสอนอย่างไรก็ได้ ไม่ได้แต่ต้องไปเรียนเขาเอง แล้วทำอะไรก็ตาม ต้องให้เขารู้สึกว่าเขาได้เรามาอยู่ด้วยนั้นดีกว่าเขาอยู่คนเดียว”

ในเรื่องเสรีภาพที่ชอบพูดถึงกันนั้น ท่านทรงอธิบายว่า “อยู่ที่ตัวเราเอง คือ ๑. ไม่ทำความชั่ว เพราะจะต้องเก็บเป็นความลับ ๒. ไม่เขียนจดหมายลับ ๓. ไม่มีหนี้ เพราะสิ่งเหล่านี้ทำให้เรากอดอยู่ในอำนาจผู้อื่นได้ แล้วเวลานอนสวดมนต์จบแล้วให้ตรวจดูตัวเองว่า ตั้งแต่เข้ามาจนวางหัวลงนอนนี้ เราได้ทำอะไรบ้าง และมีอะไรผิดบ้าง ในวันนี้ให้ถือเป็นบทเรียนและสัญญาใจว่าจะไม่ทำอีกให้ทุกคน” ข้าพเจ้ายังจำเรื่องแต่งตัวไม่เรียบร้อยได้ดี วันหนึ่งหญิงบรรดาศฯ น้องสาวข้าพเจ้าชวนให้ข้าพเจ้าและหญิงเหลือไปซื้อผ้าตัดเสื้อที่ห้างไวท์อาเวย์ ถนนเจริญกรุง ทางไปรัชสมัยกลางด้วยกันกับเธอ เราคอบว่าไม่ไปละ ชี้แจงแฉ่งตัว เพราะเสด็จพ่อท่านทรงสั่งไว้ว่าจะไปไหนให้แต่งตัวให้เรียบร้อย อย่าให้ฝรั่งดูถูกได้ว่าพ่อเลี้ยงลูกเป็นไพร่ ไม่มีระเบียบ หญิงบรรดาศฯ บอกว่า ก้อย่างงจากรถก็แล้วกัน เธอจะลงไปเลือกแล้วเอามาให้ดูที่รถแต่คนเดียว เราก็ไปทั้งแต่งตัวอยู่กับบ้าน ใส่เกือกและไปนั่งในรถ เผอิญคนขายของไม่ยอมให้เอาผ้ามาดูที่รถ หญิงบรรดาศฯ ก็มาอุจเรา ๒ คนลงไปดูจนได้ว่าไม่มีใครเห็นคอก พอลกลับมาถึงวังก็พอดีเสด็จพ่อทรงขึ้นอยู่ที่จอดรถพอดี แรกท่านก็ยิ้มแฉ่งถามว่าไปไหนมา ลูก เราหน้าเสียตุลว่า ไปซื้อผ้าตัดเสื้อที่ไวท์อาเวย์แล้วค่อย ๆ เปิดประตูรถลงไป พ่อท่านเห็นว่าเราไม่ได้แต่งตัวเท่าที่นั่น พระพักตร์ก็บึ้งไปทันที ตรัสว่า “ไปแต่งตัวเสียให้เรียบร้อยแล้วมาไปกับพ่อ” แล้วท่านก็ไปแต่งพระองค์ เราก็ไปแต่งตัวด้วยหน้าอเคไม่กล้าเถียง ท่านไม่ตรัสอะไรอีกเลยจนขึ้นนั่งบนรถกันเรียบร้อยแล้ว ท่านก็ตรัสกับคนขับรถคำเดียวว่า “ไปห้างไวท์อาเวย์” เรามองดูตากัน พุดไม่ออก รู้สึกอายคนขายของแทบเดินไม่ไหว

เสด็จพ่อทรงกวัดขັນเข้มงวดกับเราอย่างไรก็ตาม แต่ท่านประทานความสุขให้เราทุกอย่างที่เด็กจะพึงมีพึงได้ บางวันเสด็จลงมาเสวยเย็น มองดูกับข้าวไม่อร่อยก็ตรัสว่า “ไปกินร้านเจ๊กกันเถอะ” ไปถึงแล้วใครอยากกินอะไรก็สั่งเอง อิ่มแล้วเสพยาไปดูหนัง ถ้าหนังดีก็ทรงชวน บางทีเร่ก็ชวนท่าน เรามีเบมดมิ้นตัน มีกรเก มีการเลี้ยงเพื่อนฝูงได้เสมอ เวลานั้นประสูติท่านหรือวันเกิดเราก็กินเลี้ยงกันสนุกสนานและมีการเล่นแปลก ๆ ที่ทรงคิดให้เล่นกันอยู่เสมอ บางทีก็เอา

หนังสือมาคุยที่บ้าน และจับสลากกัน เป็นต้น เราไม่เคย
รู้สึกเบื่อหน่ายที่อยู่กับพระองค์ท่านเลยแม้แต่น้อย
ฉะนั้น ถ้ายังมีชีวิตภพสำหรับเราอยู่ในโลกใดก็ดี ขอให้
เราได้ไปเกิดเป็นลูกเสด็จพ่ออีกทุก ๆ ชาติไป แม้จะ
ทรงเป็นเพียง นายติศ และจนแสนจน

ยามเขว้เห็นโลกล้วน แสนสนุก
เป็นหนุ่มสาวก็หลงสุข คำเข้า
กลางคนเริ่มเห็นทุกข์ สุขคู่ กันนอ
ตกแก่จิ้งจู้เค้า ว่าล้วนอนิจจัง

พระนิพนธ์ทรงแต่ง
เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๖

คติธรรมในเวลาที่มีทุกข์

มนุษย์ที่เกิดมาในโลกนี้ ไม่มีผู้ใดจะหนีทุกข์
สุขพ้นได้ฉันใดก็ดี เสด็จพ่อผู้ซึ่งข้าพเจ้าไม่เคยเห็น
บาปของพระองค์ท่านเลย ก็ยังต้องทรงอยู่ในอำนาจ
โลกธรรมคือหนีไม่พ้น ฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงคิดว่าเป็น
เรื่องหนึ่งที่น่ารู้ว่าท่านทรงรับทุกข์อย่างไร เพื่อผู้ที่จะ
ต้องประสบทุกข์บ้าง บางเวลาจะได้รู้เป็นเยี่ยงอย่าง
ไม่ได้มีเจตนาจะเขียนขึ้นเพื่อเจ็บใจหรือคุมแค้นอย่าง
หนึ่งอย่างใดเลย เนื่องแต่มีการเปลี่ยนแปลงการ
ปกครองในวันที่ ๒๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๕ เหตุการณ์
ในชีวิตเราที่ต้องเปลี่ยนไปด้วยเป็นธรรมดา เมื่อเสด็จพ่อ
ได้ทรงรับการปล่อยออกมาจากที่คุมขังแล้วได้ ๓
วัน ก็ได้รับแจ้งจากทางการให้ไปรับเบี้ยบำนาญซึ่งถูก
ตัดลงทันทีจาก ๓,๖๐๐ บาทเป็น ๑,๕๐๐ บาท เราทุก
คนต่างลืมนึกว่าไม่รู้จะทำอย่างไร มีเสด็จพ่อพระองค์
เดียวที่ท่านสั่งได้ทันทีว่า “ตัดภายในลงให้มากจนพอ
กับเงิน” เราถือเอาหัวชนกันคิดคัดทอนเสียแทบตาย
เพราะเสด็จพ่อทรงมีแต่เงินเดือนและเงินปีที่พระราชทาน
ในฐานะเป็นพระราชวงศ์ผู้ใหญ่ และได้ทำการงาน
มาหลายปีละ ๑๐,๐๐๐ บาทเท่านั้นจริง ๆ ถ้าจะพูดกัน
ให้รู้เรื่องจะต้องอธิบายถึงเรื่องการเมืองของเจ้านายให้
รู้ความจริงเสียก่อน เจ้านายที่เรียกกันว่ามั่งมีนั้น คือ
พระองค์ที่ได้รับมรดกตกทอดกันมาจากพระองค์หญิงที่
ไม่ได้ทรงสมรส และการที่ไม่มีเจ้าผู้หญิงสมรสนั้นก็
ไม่มีกฎหมายบังคับอย่างหนึ่งอย่างใด เป็นแต่เพียงไม่
ใช้พระราชนิคมของพระเจ้าทรงเป็นหัวหน้าตระกูลเท่านั้น
เพราะทรงขัดเรื่องสืบสันตติวงศ์ เช่น เรื่องเจ้าฟ้า
เหม็นเป็นต้น คราวนี้ในพระมารดาใดที่มีพระองค์หญิง
มาก มรดกก็ตกลงมาตามจำนวนพระองค์ที่อยู่ข้าง
หลังก็เรียกว่ามั่งมี บางพระองค์ท่านรับจำนำลูกเกิด

เป็นผลประโยชน์มากขึ้นเพราะเวลาก็มี แต่รัฐบาลมิได้
เคยเลี้ยงดูเจ้า เช่นในประเทศพม่าเลย นอกจากถวาย
แต่พระเจ้าแผ่นดินพระมหากษัตริย์และเจ้าฟ้า ๒-๓ พระองค์
เท่านั้น ส่วนเสด็จพ่อนั้นทรงเป็นลูกองค์เดียวของคุณ
ย่าไม่มีมรดกอันใดตกทอด นอกจากวงเก่าที่สามยอด
ซึ่งเป็นบ้านคุณชวดบิดาคุณย่าถวายเป็นมรดก และวง
หลานหลวงนี้ คุณย่ารับจำนำหลุดแต่เมื่อยังเป็นสนาม
ถวาย และพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงพระราช-
ทานที่ล้อมรอบเป็นรางวัลที่ได้จัดมณฑลสำเร็จ เสด็จ
พ่อจึงทรงสั่งพวกเราไว้ว่าอย่าขายใคร ให้เก็บไว้ดูเป็น
ตัวอย่างว่าพ่อได้มาเพราะเหตุไร ส่วนตัวคำหนักและ
เรือนต่าง ๆ นั้น สมเด็จพระพันปีหลวง ร.๖ และพระ
บาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานพระ
องค์ละครึ่ง และพวกลูกศิษย์ของเสด็จพ่อช่วยกันทำ
ถวายคนละอย่างสองอย่าง เราจึงเล็ดเหมือนคนมั่งมีกับ
เขาด้วย เมื่อพูดถึงรายได้แล้วก็ต้องพูดถึงรายจ่ายด้วย
จึงจะได้ความจริงและยุติธรรม เงินเดือนและรายได้ประจำ
ปีของเสด็จพ่อไม่ได้อยู่ที่วัง เพราะเสด็จพ่อทรง
ให้หลวงอนุรักษฯ (จุล) กองบัญชาของกระทรวงมหาด-
ไทยเป็นผู้เก็บ ครั้นว่าเราจะได้ว่าเสนาบดีมีอะไร
บ้าง ทางกระทรวงส่งมาให้เป็นค่าเสวย และเงินเดือน
คนในวัง รวมทั้งค่าเล่าเรียนเด็ก ๆ ในวังด้วยเดือนละ
๒,๕๐๐ บาท ค่าใช้จ่ายเบ็ดเตล็ดรวมทั้งการเลี้ยงดูแขก
และซื้อของช่วยการงานและทำบุญ เดือนละ ๕๐๐
บาท ในสมัยนั้นไม่มีเบี้ยรับรอง เบี้ยประชุม และรด
ประจำตำแหน่ง เวลาไปแขกเมืองใหญ่โตมา กระทรวง
ต่างประเทศก็ส่งกระดาษเปล่ามาให้จดว่าทรงเลี้ยงดู
รับรองอย่างไรบ้าง ตามธรรมดาที่เลี้ยงส่งเลี้ยงรับเพียง
ราชทูตทุกสถานทูตก็มีได้วันแต่ละอาทิตย์ ผลที่ได้
คือพวกเราต้องทำงานแก่กันทุกคน เสด็จพ่อทรงกะงาน
ให้รับผิดชอบกันคนละแผนกเสมอ เมื่อตรัสบอกพระ
ประสงค์แล้ว ท่านจะไม่มารับกวนอีกเลย เป็นแต่ถึง
เวลาจวนแขกจะมาท่านลงมาเดินดูเสีย ๑ รอบแล้วขึ้น
รถไปอื่น จนถึงเวลาจึงกลับมาสร้งน้ำแดงพระองค์
ข้าพเจ้าคิดว่าท่านคงจะให้เวลาเราเต็มที่ ไม่ต้องรื้อ
ถอนใหม่ รดยดนั้นก็มี ๕ คัน รดตราจักร ร.๕ พระ-
ราชทาน รดเนเปียร์ ร.๖ พระราชทาน รดเล็ก Wan-
derer สมเด็จพระพันปีหลวง ร.๖ พระราชทาน
รดราชสีห์พระเจ้าเชียงใหม่ซื้อฝากไว้ให้ทรงใช้ ถ้าท่าน
มากรุงเทพฯ ท่านจึงจะใช้ มีรดเพียตอีกคันหนึ่งที่ซื้อ
เองโดยผ่อนส่ง ที่ทรงใช้จริง ๆ เป็นประจำ มีรดตรา
จักรคันเดียว นอกจากนั้นก็เก็บไว้ในโรงโดยมาก ส่วน
รดเนเปียร์ลงท้ายก็ถวายคืนไป เพราะทนค้ำยาค่าน้ำมัน
ไม่ไหว แรก ๆ ทรงว่ามหาดไทย ใคร ๆ ก็พากันว่า ๆ

คราวนี้รวยตาย เขาว่ากันเพียงภาคเดียวเขายังรวย
นี้รวมหมดทุกทิศต้องรวยแน่ ๆ แต่เสด็จพ่อท่านครัส
กับพวกเรารู้ว่า “เธอคงจะโกรธว่าพ่อทำให้จน แต่พ่อ
คิดแล้วเงินมันไม่อยู่ ชื่อเสียงมันอยู่ ถ้าพ่อหากินคน
อื่นคือเทศาเจ้าเมือง นายอำเภอเขาก็ทำได้ งานมันก็
เสีย พ่อจึงคิดว่าเอาชื่อเสียงไว้ให้เขากรูณาถูกตีกว่า”
ข้าพเจ้าคิดว่าพระกุศลอันนี้เองที่ทำให้ชาวต่างประเทศ
นับถือ และพวกเราลูก ๆ ก็ยังไม่ถึงต้องคุกเข่าลงขอ
ทานใครกินแม้จะมีกันอยู่หลายคน เมื่อแรกเปลี่ยน
แปลงใหม่ ๆ พวกใส่ความเจ้าเพื่อโปรประกันดาของ
เขา กล่าวว่ายานายมีเงินกันเป็นล้าน ๆ เสด็จพ่อมี ๑๑
ล้านเป็นจนกว่าทุกพระองค์ เราได้ร้องขอให้คลังศาลชำระ
และยอมให้เปิดเบงกัทั่วโลกดูด้วย ขออย่างเดียวแต่ว่า
ถ้าพบหนี้ต้องใช้ให้ ถ้าเป็นเงินหรือของแล้วให้รีบ
ไป แต่ก็ไม่มีการฟังจึงยังดักกันเล่นได้สบาย ตามที่จริง
แล้วเสด็จพ่อเพิ่งทรงขายนานใช้หนี้ ๒๐,๐๐๐ บาท เมื่อ
ก่อนสิ้นพระชนม์ได้ ๒ เดือนเท่านั้น

ต่อจากได้รับการปลดปล่อยจากราชการแล้ว
หมอมณะนำไปอยู่เสียชายทะเล คือ หัวหิน เราเห็น
ด้วยเพราะกลัวต้องรับฝรั่งโดยไม่มีเงิน จึงไปอยู่หัวหิน
เลี้ยงไก่เป็ด และพยายามปลูกผักกิน อยู่ได้ ๑ ปี
ในหลวงเสด็จยุโรป เสด็จพ่อจึงกราบถวายบังคมลาไว้
ว่า จะไปอยู่ปิ่นนังเพราะต้องการความสงบ และจะออก
ให้พ้นการเมือง ท่านครัสกับเรารู้ว่า “พ่อยังมีลูกศิษย์
และเพื่อนฝูงมากทั่วพระราชอาณาจักร เขาไม่มาหาที่ดู
เป็นอกตัญญู ถ้ามาก็จะถูกหาว่าเป็นพวกเจ้า เราให้สุข
เขาไม่ได้ก็อย่าให้ทุกข์เขา ไปเสียให้พ้นดีกว่า เรา
ก็สบายเขาก็สบาย” เราจึงสู้อะบ้านเมืองไปอยู่ในที่
เงียบ แต่ผลที่ได้เริ่มต้นด้วยน้องชายที่กระทรวงมหาด-
ไทย ขอไปเป็นนักเรียนของกระทรวง ถูกเรียก กลับ
จากอังกฤษเพราะเกิดเป็นเจ้า เธอเวะไปเฝ้าเสด็จพ่อที่
ปิ่นนัง ท่านครัสว่า “เธอต้องเข้าไปรายงานตัวแก่กระทรวง
ถ้าเขาเอาไว้ในราชการก็ต้องอยู่ เพราะเราเกิดมา
เป็นเจ้า ต้องให้ชีวิตแก่บ้านเมืองก่อน แต่ถ้าบ้านเมือง
ไม่ต้องการก็อย่าคุกเข่าลงของงาน จงไปขุดดินกิน
หญ้า” เราอยู่ในปิ่นนังต่อไปด้วยความสงบสุข ใช้ชีวิต
ในการอ่านเขียนและเที่ยวหาความรู้ในที่ต่าง ๆ ด้วย
เงินปีซึ่งถูกตัดเมื่อ ร.๗ เศรษฐกิจตกต่ำเป็นปีละ
๖,๐๐๐ บาท แต่วันหนึ่งเราก็กังลงเรือข้ามทะเลจาก
ปิ่นนังมาเมืองไทร เพราะคนกุมะหะหมดเชิญไปกิน
กลางวันได้พบกับคุณมังกร สามเสนในเรื่องข้ามฟาก
เธอทูลเสด็จพ่อว่า “ข้าพระพุทธเจ้าอยากเชิญเสด็จ
กลับกรุงเทพฯ เพราะมีคนแนะนำสากว่าให้ตัดเงิน
เจ้านายที่ไปอยู่ต่างประเทศ เว้นแต่กรมพระนคร-

สวรรค์ เพราะเขาให้ท่านไป ข้าพระพุทธเจ้ารู้ดีว่า
ฝ่าพระบาทไม่ใช่เจ้านายที่ทรงมั่งมี จึงไม่ยากเห็น
ทรงลำบากในเวลาทรงพระชรแล้ว เวลานั้นพระ
ชันษาเสด็จพ่อ ๘๘ ปี ท่านพระพักตร์แดง ยืดพระ
องค์ตรง แล้วครัสว่า “ขอบใจคุณมาก แต่กรมดำรง
ชื่อไม่ได้ด้วยเงิน ถ้าจะให้คุกเข่าลงเพื่อเงินแล้วเป็น
อันไม่กลับ” ทรงหันมาตบขาข้าพเจ้าครัสถามว่า
“อดคายกับพ่อไหมลูก” ข้าพเจ้าทูลตอบว่า “ตกลง”
แล้วก็ทรงปราศรัยกับคุณมังกรต่อไปว่า “ฉันมีมาก
ก็ใช้มาก มีน้อยก็ใช้น้อย อายุก็ถึงปานนี้แล้ว เหตุใด
จะเอาวันเหลือข้างหน้าอีก ๒ - ๓ วันมาลบบวัน
ข้างหลังที่ได้ทำมาแล้วเสียเล่า” ต่อมาไม่ช้าพวกเรา
ทุกคนก็ถูกตัดเงินหมดเลย แม้เงินเบี้ยหวัดที่ในหลวง
ประทานเพียงปีละ ๘๐ บาท เสด็จพ่อคงเหลือแต่
เบี้ยบำนาญเดือนละ ๘๖๐ บาท อย่างเดียวจริง ๆ
เราก็กังมือปลูกผักปลูกดอกไม้ขายต่อไป และลดการใช้
จ่ายลงอีกเท่าที่อยู่ได้ ถ้าจะเล่าถึงการใช้จ่ายเวลานั้นก็
เห็นจะต้องแต่งเรื่องเศรษฐกิจได้เล่มหนึ่ง อย่างไรก็ตาม
ความจนไม่เอาชนะน้ำใจอันมั่นคงของเราได้ เราทุกคน
เป็นสุขใจอย่างประหลาดที่อยู่ได้เช่นนั้น

เคราะห์กรรมของเรายังไม่หมด เกิดสงครามโลก
ครั้งที่ ๒ และญี่ปุ่นได้ครองปิ่นนังอยู่กับเรา ๑๐ เดือน
วันหนึ่งเขาเรียกให้ส่งหลักทรัพย์สินสมบัติที่เกี่ยวข้องกับ
ศัตรู เราก็กังรับของที่ฝากไว้ในเบงกัชอคันดา ๒-๓
หีบ ขออาชดไว้ว่าเรายังไม่ต้องการ ญี่ปุ่นแทงท้าย
ใบรับมาว่า “รีบโดยกองทัพญี่ปุ่น” เรากลับมานอนแผ่
ไปหลายวัน นึกถึงคัมพู แหวนฯ และเครื่องแต่งตัวของ
แม่ ทำให้ใจเศร้า ข้าพเจ้าบ่นว่า “แม่จะนึกอย่างไรเสีย
แรงสุดสำหรัเก็บไว้ดูมาแต่เล็กแต่น้อย” ท่านตอบว่า
“เอาอย่างไรมันอยู่กับเรามาเป็นเวลานาน นึกว่าปล่อย
ให้มันไปเที่ยวบ้างก็แล้วกัน” และมันก็ยังไปเที่ยวอยู่
จนบัดนี้ถึงเดือนตุลาคม พ.ศ. ๒๔๘๕ เราได้กลับ
มาบ้านได้เพราะญี่ปุ่นไปรับมา ด้วยเสด็จพ่อประชวร
โรคพระหทัยพิการ และหมอดี ๆ คิดถูกหมด เผอิญ
ชายพิศิษฐฯ ทำงานติดต่อกับญี่ปุ่นอยู่ใน Liaison
Office หน้าที่ราชการเรอจึงขอให้ไปรับพ่อเรากลับ
มา นายทหารญี่ปุ่นคนนั้นคือนายร้อยโทชูดา เข้มงวด
กวดขันจนเกือบจะไม่ได้กลับมา ครั้นมาถึงดินแดน
ไทยเข้าจริง กลับพบนายตำรวจภูธรของเราเองกวดขัน
เรายิ่งขึ้นไปอีก ข้าวของถูกค้นกระจุยกระจายที่
สะเดา พอถึงทางแยกไปหาดใหญ่ก็พบรถนายตำรวจ
เต็มรถจอดคอยอยู่ คนหนึ่งรูปร่างใหญ่ขาวคาโต ๆ
ออกมายื่นท้าวเอาตะโกนว่า “ผู้บังคับการให้กรม
พระยาดำรงไปรายงานตัวที่จังหวัดเดียวกันนี้” นาย

ซูดาก็ไม่ไปจะส่งโทรเลขที่หาคใจใหญ่ก่อน ยุ่งกันอยู่นานลงท้ายรถยนต์นำเราที่วิ่งนำหน้าไปสงขลาถึงสงขลาค่ำพอดี เราตรงไปบ้านผู้บังคับการตำรวจตามคำสั่ง แต่ไม่มีใครลงมาพบ นายซูดาก็ไปเจรจากันข้างบ้าน ๒-๓ คำ แล้วก็พาเรามาลงเรือลัดกลับกรุงเทพฯ รุ่งขึ้นเช้าในเรื่องลี้ลับเสด็จพ่อทรงเบิกบานที่ได้บรรทมพักในเรื่องที่คุ้นเคยมาแล้ว แม้จะมีคนสะกดรอยตามออกมาเสวยข้าวบนดาดฟ้าและคริสต์กับเราว่า “เสียดาบจริง ๆ ที่ตำรวจรู้ซึ่งพ่อตั้งมาเอง ไม่เอาเข้าทรงเมื่อคืนนี้ ถ้าเขาเปิดประตูทรงพ่อจะคลานเข้าไปโดยภาคภูมิใจ เพราะนี่แหละคือรางวัลสูงสุดที่พ่อได้รับ ไม่ใช่ยศไชยครา คุณี ที่น้องพ้อมีเป็นหลายองค์ทำไมเขาไม่ถูกจับลงโทษ ก็เพราะเขาไม่ได้ทำอะไรที่บ้านเมือง เมื่อบ้านเมืองมีภัยพ่อจะเป็นสุขได้อย่างไรเล่า” แม้ไรครพระหทัยพิการก็ไม่เคยทรงเป็นมาแต่ก่อนเลย เพิ่งจะเป็นเมื่อญี่ปุ่นขึ้นเมืองไทยนั่นเอง เสด็จพ่อตรัสเสมอว่า “รางวัลสูงสุดอยู่ที่คืนความชั่วไม่พบในตัวเราเอง การดิการชมเป็นเรื่องของคนอื่น เขาจริงบ้าง ไม่จริงบ้าง จะไปยุ่งด้วยทำไม บาปบุญเป็นของตนเอง” ครั้นกลับมาถึงบ้านทรงเบิกบานสบายเป็นอันมาก จนวันหนึ่งพายเรือเมื่อน้ำท่วมเข้าไปวัดพระแก้วเกิดทอดพระเนตรเห็นนายทหารญี่ปุ่นยืนอยู่ ๒ คนที่หน้าร้านหยาดฟ้า ท่านหันมาถามข้าพเจ้าว่า “นั่นใครเอาหมวกญี่ปุ่นมาใส่” ข้าพเจ้าแก้มองไปเรื่องดิคตรงข้ามเสีย ท่านก็ไม่ฟังกลับตรัสซ้ำอีกว่า “พ่อถามว่าใครเอาหมวกญี่ปุ่นมาใส่” ข้าพเจ้าก็จำต้องทูลว่า “ก็ญี่ปุ่นเอง” ท่านนั้นท่านรู้สึกขึ้นมาทันทีว่ามีญี่ปุ่นอยู่ในบ้านในเมืองแล้วก็เลยจุนกริ้วคนนั้นคนนั้นไปตลอดทาง แต่วันนั้นมาก็ทรงบ่นแต่ว่าอยากตาย

ไม่มีอะไรที่จะคอยดูแล้วไม่ค่อยเอาพระทัยใส่แก่การรักษาพระองค์ ไม่มีเดือนว่าจะต้องทำอะไรเวลาไรอย่างแต่ก่อน ๆ ถึงวันที่ ๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๘๖ ก็บรรทมหลับไม่คืนจริง ๆ

หมอกอชลิคบอกว่าเป็นพระหทัยหยุดเฉย ๆ และพระสติปัญญาขนาดคนอายุ ๖๐ แต่พระชันษาท่าน ๘๑ ปี กายกับจิตแก่กว่ากันถึง ๒๐ ปี จึงไม่อ่อนไปตามกัน เสด็จพ่อยังทรงจำอะไรได้แม่นยำ ไม่หลงเลือนเลยสักอย่างเดียว เคยทรงเล่าว่า ในเวลาท่านทรงเป็นนายทหารประจำอยู่ในพระราชวังหลวงนั้น เจ้าพี่เจ้าน้องรุ่นเดียวกันมักจะมาประทับคุยอยู่ใกล้ ๆ ประคอง เห็นคนเข้าออกเนื่องแน่นอยู่เสมอ จึงทรงคิดกันว่า จะลองความรู้กันดูสักที แล้วทรงจดชื่อคน ๔ คนคือ

๑. ท่านขรัวโต (สมเด็จพระพุฒาจารย์)
๒. พระพุทธรูป
๓. จำไม่ได้ว่าใคร
๔. อีนาทพระโขนง

ให้คนคอยถามทุกคนเข้าออกประตูว่าใน ๔ คนนี้รู้จักใครบ้าง อีนาทพระโขนงชนะ ทำให้คิดว่าอีก ๑๐๐ ปีข้างหน้าใครจะอยู่ในเมืองไทยในฐานะเช่นไร ส่วนเสด็จพ่อของข้าพเจ้านั้นอย่างน้อยก็คงจะได้เสด็จอยู่ในพระนามว่า พระบิดาประวัติศาสตร์ดอกกระมัง

สัตว์ทั้งหลายเอ๋ย ที่เป็นเพื่อนทุกข์ เกิด แก่ เจ็บ ตาย ด้วยกันหมดทั้งสิ้น จงเป็นสุข ๆ เกิด อย่าได้มีเวรกรรมซึ่งกันและกันเลย

สาธุ

เชิงอรรถภาพ

รูปที่ ๒๑

- หน้า : ม.ร.ว.คุชฎิตติ ดิศกุล
หน้า : เจ้าจอมมารดาชุ่มในรัชกาลที่ ๔
หน้า : สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ
ปี : หม่อมเจ้าจุลดิศ ดิศกุล (พันโท หม่อมเจ้าจุลดิศ ดิศกุล)

รูปที่ ๒๗

- ซ้าย - ขวา
๑. กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ)
๒. หม่อมเจ้าดิศศานูวัติ ดิศกุล
๓. หม่อมเจ้าพูนพิศมัย ดิศกุล

รูปที่ ๒๒

- ซ้าย - ขวา
๑. หม่อมเจ้าพัฒนายุ ดิศกุล
๒. กรมหลวงดำรงราชานุภาพ (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ)
๓. หม่อมเจ้าพูนพิศมัย ดิศกุล

รูปที่ ๓๑

- ซ้าย - ขวา
๑. พระองค์เจ้าดิศวรกุมาร (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ)
๒. พระองค์เจ้าสวัสดิประวัติ (กรมพระสมมตอมรินทร์)
๓. พระองค์เจ้าโสณบัณฑิต (กรมขุนพิทยลาภพฤฒิธาดา)
๔. พระองค์เจ้านารีรัตนา
๕. พระองค์เจ้าปัญจเบญจมา
๖. พระองค์เจ้าจันทร์ทัดจุฬาราช (กรมหมื่นวิจิตรวรากรมปรีชา)
๗. พระองค์เจ้าศรีเสาวภางค์
๘. พระองค์เจ้าวรธรรมากร (กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์)
๙. พระองค์เจ้ากษัตริย์กนกรัตน์
๑๐. พระองค์เจ้ากษัตริย์กนกอินทรา (กรมพระนเรศวรฤทธิ์)
๑๑. พระองค์เจ้ามยุษยนาคมาณฑ (สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส)
๑๒. พระองค์เจ้าเทวัญอุไทยวงศ์ (สมเด็จพระยาเทวะวงศ์วโรปการ)
๑๓. เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (พร ปูนาค)
๑๔. พระองค์เจ้าอนุภากรรณอนันตนาไชย
๑๕. พระองค์เจ้าบุษบงเบิกบาน
๑๖. พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ (สมเด็จพระสวัสดิวัตินวิศิษฎ์)
๑๗. พระองค์เจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ (สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์)
๑๘. นายกวาด หุ้มแพร ม.ร.ว.หลาน กุญชร (เจ้าพระยาเทเวศรวงศ์วิวัฒน์)
๑๙. พระองค์เจ้าสุขุมารศรี (สมเด็จพระประดิษฐาเจ้าสุขุมารศรี พระอัครราชเทวี)
๒๐. พระองค์เจ้าอรไทยเทพกัญญา
๒๑. พระองค์เจ้าภาพพรประภา (กรมหลวงทิพยรัตนกิริฎกุลินี)

รูปที่ ๒๓

- ซ้าย - ขวา
๑. หม่อมเจ้าพัฒนายุ ดิศกุล
๒. หม่อมเจ้าสิวลีวิลาส ดิศกุล
๓. หม่อมเจ้าพิลัยเลขา ดิศกุล
๔. หม่อมเจ้าสรพรสมบุรณ์ ดิศกุล
๕. หม่อมเจ้าพร้อมเพราพรรณ ดิศกุล
๖. หม่อมเจ้ามารยาตภิญญา ดิศกุล
๗. หม่อมเจ้าพูนพิศมัย ดิศกุล
๘. หม่อมเจ้าบันดาลสวัสดิ์ ดิศกุล
๙. หม่อมเจ้าบันลุศิริศานต์ ดิศกุล

รูปที่ ๒๔

- ซ้าย - ขวา
๑. หม่อมเจ้าพิลัยเลขา ดิศกุล
๒. หม่อมเจ้าบันดาลสวัสดิ์ ดิศกุล
๓. หม่อมเจ้าอัปภัศราภา ดิศกุล (ทรงยืนข้างหน้า)
๔. หม่อมเจ้าบันลุศิริศานต์ ดิศกุล
๕. หม่อมเจ้าสิวลีวิลาส ดิศกุล
๖. หม่อมเจ้าทักษิณาธร ดิศกุล (ไม่เห็นพระพักตร์)
๗. หม่อมเจ้ามารยาตภิญญา ดิศกุล
๘. หม่อมเจ้าพัฒนายุ ดิศกุล
๙. หม่อมเจ้าจงจิตรถนอม ดิศกุล
๑๐. หม่อมเจ้าพูนพิศมัย ดิศกุล

- ๒๒. หลวงพิจารณ์จักรกฤต (พระยาเพชรพิไชย)
- ๒๓. พระองค์เจ้าสุขสวัสดิ์ (กรมหลวงอดิศรอุดมเดช)
- ๒๔. หลวงสวัสดิการกฤทธิ์ ทัย (พระยาราชาานุประพันธ์)
- ๒๕. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
- ๒๖. พระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง แสงชูโต)

รูปที่ ๓๒

ซ้าย - ขวา

- ๑. กรมหลวงเทเวศร์วโรปการ (พระองค์เจ้าเทวัญอุไทยวงศ์ สมเด็จพระยาเทเวศร์วโรปการ)
- ๒. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
- ๓. กรมหลวงดำรงราชานุภาพ (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ)

รูปที่ ๓๓

ซ้าย - ขวา

แถวหน้า

- ๑. กรมขุนสรรพสาตรศุภกิจ (พระองค์เจ้าทองแถมถวัลยวงศ์ กรมหลวงสรรพสาตรศุภกิจ)
- ๒. พระองค์เจ้าเยาวภาพงศ์สนิท
- ๓. กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ)
- ๔. พระองค์เจ้าดิถิลกนพรรัฐ (กรมหมื่นสรรควิสิยนรบดี)
- ๕. พระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณ (กรมพระจันทบุรีนฤนาถ)
- ๖. พระองค์เจ้าสุริยงประยุรพันธุ์ (กรมหมื่นไชยาครีสุริโยภาส)

แถวที่ ๒

- ๑. สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอฯ (สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอฯ กรมหลวงสงขลานครินทร์)
- ๒. สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอฯ (สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอฯ กรมหลวงนครราชสีมา)
- ๓. สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอฯ (สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอฯ กรมหลวงนครราชสีมา)

แถวที่ ๓

- ๑. พระองค์เจ้าประภาพรณพิไลย
- ๒. สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอฯ (สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอฯ กรมหลวงเพชรบุรีราชสิรินธร)
- ๓. สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอฯ (สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอฯ กรมขุนศรีธรรมราชธำรงฤทธิ์)
- ๔. สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอฯ (สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอฯ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต)

- ๕. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
- ๖. สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอฯ (สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอฯ กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ)
- ๗. สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอฯ (สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอฯ กรมหลวงลพบุรีราเมศวร์)
- ๘. ไม่ทราบ
- ๙. พระองค์เจ้าทิพยาลังการ

แถวหลัง

- ๑. พระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงศ์ (กรมหมื่นพิไชยมหินทโรดม)
- ๒. พระองค์เจ้าเกษมศรีศุภโยค (กรมหมื่นทิวากรวงศ์ประวัติน)
- ๓. กรมหมื่นสิริรัชชสังกาศ (พระองค์เจ้าศรีสิทธิรัชไชยกรมขุนสิริรัชชสังกาศ)
- ๔. เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัตติวงศ์ (พระองค์เจ้าจิตรเจริญ สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอฯ กรมพระยานริศรานุวัตติวงศ์)
- ๕. พระองค์เจ้าไชยันตมงคล (กรมหมื่นมเหศวรราชฤทธิ)
- ๖. พระองค์เจ้าบุรฉัตรไชยากร (กรมพระกำแพงเพชรอัครโยธิน)
- ๗. กรมขุนบดินทรไพศาลโสภณ (พระองค์เจ้าสิงหรา กรมหลวงบดินทรไพศาลโสภณ)
- ๘. สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอฯ กรมพระจักรพรรดิพงศ์ (สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอฯ กรมพระจักรพรรดิพงศ์)
- ๙. กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ (พระองค์เจ้าสวัสดิประวัติน กรมพระสมมตอมรพันธุ์)
- ๑๐. พระองค์เจ้าวุฒิไชยเฉลิมลาภ (กรมหลวงสิงหวิกรมเกรียงไกร)
- ๑๑. กรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงศ์ (พระองค์เจ้าวรวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์)
- ๑๒. พระองค์เจ้ารังสิตประยูรศักดิ์ (สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอฯ กรมพระยาชัยนาทนเรนทร)

รูปที่ ๓๔

ซ้าย - ขวา

แถวหน้า

- ๑. กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม (พระองค์เจ้าทองกองก้อนใหญ่)
- ๒. หม่อมเจ้ารัชฎาภิเศก โสณกุล
- ๓. หม่อมเจ้าไศลทอง ทองใหญ่

แถวที่ ๒

- ๑. สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอฯ กรมพระนเรศวรมหาราช (สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอฯ กรมพระนเรศวรมหาราช)

๒. สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมขุนสงขลานครินทร์ (สมเด็จพระเจ้าฟ้า-มหิตลอลุดเดช กรมหลวงสงขลานครินทร์)
๓. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
๔. พระองค์เจ้าอรุณพงศ์รัชสมโภช
๕. สมเด็จพระเจ้าฟ้าประชาธิปกศักดิเดชน์ (พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว)

แถวที่ ๓

๑. กรมหมื่นพรหมวราณัฐ (พระองค์เจ้าเกษมสันดีโส-ภาคย์ กรมหลวงพรหมวราณัฐ)
๒. พระยามนตรีสุริยวงศ์ (เตียง มุนานาค)
๓. พระองค์เจ้าบุรฉัตรไชยากร (กรมพระกำแพงเพชรอัคร-โยธิน)
๔. พระยาศรีสหเทพ (เส็ง วิริยศิริ)
๕. สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมขุนนครราชสีมา (สมเด็จพระเจ้าฟ้า-อัมรินทร์เดชาวุฑู กรมหลวงนครราชสีมา)
๖. พระยาอนุชิตชาญไชย (ชิต สิงหเสนี)
๗. พระมนตรีพจนกิจ (ชูป โสถกานนท์)
๘. กรมหลวงดำรงราชานุภาพ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ-กรมพระยาดำรง-ราชานุภาพ)
๙. กรมขุนพิทยลาภพฤฒิธาดา (พระองค์เจ้าโสณบัณฑิต)
๑๐. กรมหมื่นอดิศรอุดมเดช (พระองค์เจ้าสุขสวัสดิ์ กรม-หลวงอดิศรอุดมเดช)
๑๑. สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมขุนนครสวรรค์วรพินิต (สมเด็จพระเจ้าฟ้า-บริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต)
๑๒. หลวงเสนานนท์ (อรุณ อมาตยกุล)
๑๓. กรมหมื่นราชบุรีดิเรกฤทธิ์ (พระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์)
๑๔. กรมหมื่นจันทบุรีนฤนาถ (พระองค์เจ้ากิติยากรวร-ลักษณ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ)

รูปที่ ๑๖

ซ้าย - ขวา

แถวหน้า

๑. เจ้าพระยาเทเวศรวงศ์วิวัฒน์ (ม.ร.ว.หลาน กุญชร)
๒. กรมหมื่นราชบุรีดิเรกฤทธิ์ (พระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์)
๓. เจ้าพระยาวิชิตรวงษ์ไกร (ม.ร.ว.คสี สุทัศน์)

แถวกลาง

๑. กรมหลวงเทเวศรวงศ์วิวัฒน์ (พระองค์เจ้าเทวีอัญ-ไถยวงศ์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทเวศรวงศ์-วิวัฒน์)
๒. สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดช (สมเด็จพระเจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์-วรเดช)

๓. กรมหลวงนเรศวรฤทธิ์ (พระองค์เจ้ากฤษดาภินิหาร กรมพระนเรศวรฤทธิ์)
๔. กรมขุนสมมตอมรินทร์ (พระองค์เจ้าสวัสดิประวัติ กรมพระสมมตอมรินทร์)

แถวหลัง

๑. เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ (พระองค์เจ้าจิตรเจริญ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาจิตรเจริญ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์)
๒. กรมหลวงดำรงราชานุภาพ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ-กรมพระยาดำรง-ราชานุภาพ)
๓. กรมขุนพิทยลาภพฤฒิธาดา (พระองค์เจ้าโสณบัณฑิต)
๔. กรมหมื่นมิศราธิบดี (พระองค์เจ้าไชยันดดมงคล)

รูปที่ ๑๗

ซ้าย - ขวา

๑. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
๒. กรมหมื่นมิศราธิบดี (พระองค์เจ้าไชยันดดมงคล)
๓. กรมขุนสมมตอมรินทร์ (พระองค์เจ้าสวัสดิประวัติ กรมพระสมมตอมรินทร์)
๔. เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ (พระองค์เจ้าจิตรเจริญ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาจิตรเจริญ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์)
๕. กรมหมื่นสรรพสาทรศุกกิจ (พระองค์เจ้าทองแถม-ถวัลยวงศ์ กรมหลวงสรรพสาทรศุกกิจ)
๖. สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมขุนนครสวรรค์วรพินิต (สมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต)
๗. พระองค์เจ้าวุฒิไชยเฉลิมลาภ (กรมหลวงสิงหวิกรม-เกรียงไกร)
๘. กรมหลวงดำรงราชานุภาพ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ-กรมพระยาดำรง-ราชานุภาพ)
๙. กรมหมื่นราชบุรีดิเรกฤทธิ์ (พระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์)
๑๐. พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ (นพ ไกรฤกษ์)
๑๑. พระองค์เจ้าอรุณพงศ์รัชสมโภช ทรงซื้อพระยาโบราณ-ราชธานี (พร เดชะคุปต์)
๑๒. นายคณิง มหาดลเลิศกษัตริย์จอมมโหฬาร (ตัน)

รูปที่ ๑๘

ซ้าย - ขวา

แถวหน้า

๑. สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ สยามมกุฎราชกุมาร
๒. Tsaravich Nicholas
๓. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
๔. Prince George of Greece

๕. สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดช (สมเด็จพระเจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช)

แถวหลัง

๑. ไม่ทราบ
๒. กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ)
๓. ไม่ทราบ
๔. กรมหมื่นนเรศวรฤทธิ์ (พระองค์เจ้ากฤษดาภินิหาร กรมพระนเรศวรฤทธิ์)
๕. กรมหลวงเทเวศร์วโรปการ (พระองค์เจ้าเทวัญอุไทยวงศ์ สมเด็จพระยาเทเวศร์วโรปการ)
๖. ไม่ทราบ
๗. ไม่ทราบ
๘. กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ (พระองค์เจ้าสวัสดิประวัติ กรมพระสมมตอมรพันธุ์)

รูปที่ ๔๐

ซ้าย - ขวา

๑. กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ)
๒. พระยาศรีสุนทรโวหาร
๓. พระองค์เจ้าประวิตรวิวัฒน์ม (กรมหลวงปราจิณกิติบดี)
๔. สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี (สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ)
๕. สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดช (สมเด็จพระเจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช)
๖. กรมหลวงเทเวศร์วโรปการ (พระองค์เจ้าเทวัญอุไทยวงศ์ สมเด็จพระยาเทเวศร์วโรปการ)
๗. เจ้าพระยาอภัยราชา (Mr. G Rolin Jacquemyns)

รูปที่ ๔๑

ซ้าย - ขวา

๑. เจ้าพระยาวิชิตรวงศ์วุฒิไกร (ม.ร.ว.คลี สุทัศน์)
๒. เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ (พระองค์เจ้าจิตรเจริญ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์)
๓. กรมหมื่นนเรศวรฤทธิ์ (พระองค์เจ้ากฤษดาภินิหาร กรมพระนเรศวรฤทธิ์)
๔. พระยาตรีภุชปรีชา (กมล สาลักษณ์)
๕. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
๖. กรมหลวงเทเวศร์วโรปการ (พระองค์เจ้าเทวัญอุไทยวงศ์ สมเด็จพระยาเทเวศร์วโรปการ)

๗. กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ)
๘. กรมหมื่นนริศรราชหฤทัย (พระองค์เจ้าไชยันดมงคล)
๙. เจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ (ม.ร.ว.หลาน กุญชร)

รูปที่ ๔๓

แถวหน้า

๑. พระองค์เจ้าอภากาศเกียรติวงศ์ (กรมหลวงชุมพรเขตอุดมศักดิ์)
๒. กรมหมื่นมรุพงศ์สิริพัฒน์ (พระองค์เจ้าวัฒนานวงศ์ กรมขุนมรุพงศ์สิริพัฒน์)
๓. กรมหมื่นนครไชยศรีสุรเดช (พระองค์เจ้าจิรประวัติวรเดช กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช)
๔. ไม่ทราบ
๕. ไม่ทราบ
๖. กรมหมื่นนริศรราชหฤทัย (พระองค์เจ้าไชยันดมงคล)
๗. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
๘. กรมขุนสมมตอมรพันธุ์ (พระองค์เจ้าสวัสดิประวัติ กรมพระสมมตอมรพันธุ์)
๙. กรมขุนพิทยลาภพฤฒิธาดา (พระองค์เจ้าโสณบัณฑิต)
๑๐. กรมหลวงดำรงราชานุภาพ (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ)

แถวหลัง

๑. พระยาจรรยาอุทกถุภัย (สวน ไกรฤกษ์)
๒. พระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ (ม.ล.วราห์ กุญชร)
๓. จมื่นเสมอใจราช (ตัน)
๔. พระยานุวัชรรัตนราชพัลลภ (นพ ไกรฤกษ์)

รูปที่ ๔๔

ซ้าย - ขวา

จากแถวหลัง

๑. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
๒. พระองค์เจ้าอรุณวงศ์รัชสมโภช
๓. สมเด็จพระเจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธ (สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมหลวงนครราชสีมา)
๔. สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมขุนนครสวรรค์วรพินิต (สมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต)
๕. กรมขุนสรรพสาทรศุกกิจ (พระองค์เจ้าทองแถมถวัลยวงศ์ กรมหลวงสรรพสาทรศุกกิจ)
๖. กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม (พระองค์เจ้าทองกองก้อนใหญ่)

๗. กรมหลวงดำรงราชานุภาพ (สมเด็จพระ กรมพระยาดำรง-
ราชานุภาพ)

รูปที่ ๔๕

ชาย - ขว

แถวอื่น

๑. กรมหมื่นชุมพรเขตรอุดมศักดิ์ (พระองค์เจ้าอาภากร-
เกียรติวงศ์กรมหลวงชุมพรเขตรอุดมศักดิ์)
๒. พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเสวษฐวงค์วรวัด (กรม-
หมื่นอนุพงศ์จักรพรรดิ)
๓. กรมหมื่นจันทบุรีนฤนาถ (พระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณ
กรมพระจันทบุรีนฤนาถ)
๔. กรมหมื่นสรรพสาตรศุภกิจ (พระองค์เจ้าทองแถมถวัลย-
วงศ์ กรมหลวงสรรพสาตรศุภกิจ)
๕. กรมหมื่นนครไชยศรีสุรเดช (พระองค์เจ้าจิริประวัติ-
วรเดช กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช)
๖. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
๗. เจ้าพระยาสุรวงศ์วัฒนศักดิ์ (โต บุนนาค)
๘. กรมหลวงดำรงราชานุภาพ (สมเด็จพระ กรมพระยาดำรง-
ราชานุภาพ)
๙. พระยาชลยุทธโยธิน (Andre du plessis de Richelieu)
๑๐. กรมขุนสมมตอมรพันธุ์ (พระองค์เจ้าทองแถมถวัลยวงศ์
กรมพระสมมตอมรพันธุ์)

แถวนี้

๑-๔ ไม่ทราบ

รูปที่ ๔๖

ชาย - ขว

๑. พระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ (กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์)
๒. พระยาอภัยรณฤทธิ์
๓. สมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถ (สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรม-
หลวงพิษณุโลกประชานาถ)
๔. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
๕. มิสเตอร์ยอน แอนเดอร์สัน
๖. กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ (สมเด็จพระ กรมพระยาดำรง-
ราชานุภาพ)

รูปที่ ๕๒

ชาย - ขว

แถวหน้า

๑. ไม่ทราบ

๒. กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ (พระองค์เจ้าสวัสดิประวัติ
กรมพระสมมตอมรพันธุ์)

๓. สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ
สยามมกุฎราชกุมาร

๔. ไม่ทราบ

๕. กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ (สมเด็จพระ กรมพระยาดำรง-
ราชานุภาพ)

๖. กรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงศ์ (พระองค์เจ้าวรวงศ์
กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์)

๗. ไม่ทราบ

แถวหลัง

๑. ไม่ทราบ

๒. เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (พร บุนนาค)

๓. ไม่ทราบ

รูปที่ ๕๓

สาว - บน

แถวชาย

๑. เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี (สนั่น เทพหัสดิน ณ อยุธยา)
๒. หม่อมเจ้าปิยภักดินาถ
๓. กรมพระจันทบุรีนฤนาถ (พระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณ)
๔. สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระนครสวรรค์วรพินิต (สมเด็จพระ-
เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์)
๕. พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว

แถวขวา

๑. พระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์)
๒. กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ (พระองค์เจ้าวิชิโรดมจรัส)
๓. สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระนครสวรรค์วรพินิต (พระองค์เจ้า-
จิตรเจริญ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์)
๔. กรมพระดำรงราชานุภาพ (สมเด็จพระ กรมพระยาดำรง-
ราชานุภาพ)

รูปที่ ๕๕

ชาย - ขว

๑. พระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์)
๒. กรมพระดำรงราชานุภาพ (สมเด็จพระ กรมพระยาดำรง-
ราชานุภาพ)
๓. พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว
๔. สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี
๕. สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระนครสวรรค์วรพินิต (พระองค์เจ้า-
จิตรเจริญ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์)
๖. กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ (พระองค์เจ้าวิชิโรดมจรัส)
๗. หม่อมเจ้าปิยภักดินาถ

รูปที่ ๕๗

ชาย - ขว

๑. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลกพรรณ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลกพรรณ)
๒. มกุฎราชกุมารเบลเยียม (Le Duc de Brabant)
๓. หม่อมเจ้าจงจิตรถนอม ดิศกุล
๔. กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ (พระองค์เจ้ารัชนี้แจ่มจรัส)

รูปที่ ๖๖

ชาย - ขว

๑. หม่อมเจ้าพัฒนา ยุติคุณ
๒. หม่อมเจ้าพูนพิศมัย ดิศกุล
๓. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลกพรรณ
๔. พระองค์เจ้าศิริรัตนบุษบง

รูปที่ ๗๑

ชาย - ขว

แถวหนึ่ง

๑. พระยาจำแลนบดี (ไทย)
๒. เจ้าพระยาสุรสีห์วิสิษฐศักดิ์ (เชย กัลยาณมิตร)

แถวอื่น ๑

๑. เจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์ (เทศ บุนนาค)
๒. พระยาฤทธิรงค์ธรรมา (สุข ชูโต)
๓. พระยาประสิทธิ์ศิลปการ (สอาด สิงหนะ)
๔. พระยาอภัยรณฤทธิ์ (บุญ บุญยรัตพันธ์)

แถวอื่น ๒

๑. พระยาราชวราวุฒ (อ่วม)
๒. กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าดำรงราชานุภาพ)
๓. กรมหมื่นมรุพงศ์ศิริพัฒน์ (พระองค์เจ้าวัฒนานวงศ์ กรมขุนมรุพงศ์ศิริพัฒน์)

แถวอื่น ๓

๑. พระยาตัมภกรปลาค (อยู่)
๒. พระยาทิพโกษา (โต โชติกเสถียร)
๓. พระยามหาอำมาตย์ (แสง วิริยศิริ)

รูปที่ ๗๔

ชาย - ขว

๑. ไม่ทราบ
๒. เจ้าพระยามุนษมนตรี (อวบ เปาโรหิตย์)
๓. ไม่ทราบ
๔. เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี (ม.ร.ว.เปีย มาลากุล)
๕. ไม่ทราบ

๖. พระยารัฐประศาสน์ (คอซิมบี๊ ณ ระนอง)
๗. กรมหลวงดำรงราชานุภาพ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าดำรงราชานุภาพ)
๘. ฝรั่งเศส (ไม่ทราบ)
๙. เจ้าพระยามรราช (ปั้น สุขุม)
๑๐. พระองค์เจ้าจรัญศักดิ์ กฤดากร
- ๑๑-๑๓ ไม่ทราบ

รูปที่ ๗๖

ชาย - ขว

๑-๕ ไม่ทราบ

๖. พระยารัฐประศาสน์ (คอซิมบี๊ ณ ระนอง)
๗. กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าดำรงราชานุภาพ)
๘. หม่อมเจ้าพูนพิศมัย ดิศกุล
๙. หม่อมเจ้าสรรพสมบุรณ์ ดิศกุล
๑๐. หม่อมเจ้าพัฒนา ยุติคุณ
- ๑๑-๑๕ ไม่ทราบ

รูปที่ ๗๘

ชาย - ขว

แถวหนึ่ง

๑. เจ้าอุปราชเก่า
๒. กรมหลวงดำรงราชานุภาพ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าดำรงราชานุภาพ)
๓. หม่อมเจ้าทรงวุฒิกภาพ ดิศกุล
๔. เจ้าหลวงน่าน
๕. กรมหมื่นปราจิณกิติบดี (พระองค์เจ้าประวิตรวัฒโนดม กรมหลวงปราจิณกิติบดี)
๖. พระยาสุนทรนุรักษ์

แถวอื่น

๑. เจ้าราชวงศ์
๒. เจ้าอุปราช

รูปที่ ๗๙

ชาย - ขว

แถวหนึ่ง

๑. ไม่ทราบ
๒. กรมหมื่นปราจิณกิติบดี (พระองค์เจ้าประวิตรวัฒโนดม กรมหลวงปราจิณกิติบดี)
๓. กรมหลวงดำรงราชานุภาพ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าดำรงราชานุภาพ)

๔. เจ้าพระยาสุรสีห์วิสิษฐศักดิ์ (เชย กัลยาณมิตร)
๕. ไม่ทราบ

แถวอื่น

- ๑-๒ ไม่ทราบ
๓. พระยาประติพัทธภูบาล (คออยู่เหล ฅ ระนอง)
- ๔-๖ ไม่ทราบ

รูปที่ ๘๐

ซ้าย - ขวา

๑. พระยาทอง
๒. เจ้าราชภาติกงษ์
๓. กรมหมื่นปราจิณกิติบดี (พระองค์เจ้าประวิตรวิวัฒนอม กรมหลวงปราจิณกิติบดี)
๔. กรมหลวงดำรงราชานุภาพ (สมเด็จพระ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ)
๕. เจ้าบุรี
๖. เจ้าบุญวาท

รูปที่ ๘๕

ซ้าย - ขวา

แถวนี้

๑. พระองค์เจ้าพร้อมพงศ์อิราช
๒. พระองค์เจ้าจิรประวิตรเดช (กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช)
๓. กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ (สมเด็จพระ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ)
๔. พระยาประติพัทธภูบาล (คออยู่เหล ฅ ระนอง)

แถวอื่น

๑. ไม่ทราบ
๒. ไม่ทราบ
๓. หลวงกำจัดไพบริน
๔. เจ้าพระยายมราช (ปั้น สุขุม)
๕. เจ้าพระยาเทเวศรวงศ์วิวัฒน์ (ม.ร.ว.หลาน กุญชร)

รูปที่ ๘๔

ซ้าย - ขวา

๑. หม่อมเจ้าพูนพิศมัย ดิศกุล
๒. สมเด็จพระ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ
๓. หม่อมเจ้าพิลัยเลขา ดิศกุล
๔. หม่อมเจ้าพัฒนายุ ดิศกุล

รูปที่ ๑๐๒

ซ้าย - ขวา

๑. ไม่ทราบ
๒. หม่อมเจ้าพูนพิศมัย ดิศกุล
๓. หม่อมเจ้าพัฒนายุ ดิศกุล
๔. พระองค์หญิงตระวังง
๕. ไม่ทราบ
๖. ไม่ทราบ
๗. สมเด็จพระ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ
๘. พระองค์ปิ่นมานะ
๙. พระองค์เจ้าศิริรัตนบุษบง
๑๐. ไม่ทราบ

รูปที่ ๑๐๖

ซ้าย - ขวา

๑. สมเด็จพระ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ
๒. สมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า
๓. คุณหญิงผู้ตอก ภรรยาพระยารัตนเศรษฐี

รูปที่ ๑๐๗

ซ้าย - ขวา

๑. สมเด็จพระ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ
๒. พระองค์เจ้าวาปีบุษบากร
๓. สมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า
๔. พระองค์เจ้าพวงสร้อยสอางค์
๕. พระองค์เจ้าประเวศวรรสมัย

บรรณานุกรม

- กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกรมราชเลขาธิการ. ร.๕ ม.๑/๘ “กรมหมื่นดำรงทรงจัดราชการ
กระทรวงมหาดไทย” (๑๒ สิงหาคม ร.ศ. ๑๑๔)
- _____เอกสารกรมราชเลขาธิการ. ร.๕ ม.๒.๑๔/๖๖ “เรื่องกรมหมื่นดำรงเสด็จขึ้นไปตรวจเมือง
นครราชสีมา เห็นว่าการชำระความที่ศาลยังไม่เรียบร้อย” (๘ - ๑๒ มีนาคม ร.ศ. ๑๑๕)
- _____เอกสารกรมราชเลขาธิการ. ร.๕ ม.๒.๑๔/๕๔ “รายงานตรวจราชการหัวเมืองราชบุรี
สมุทรสงคราม” (๑๖ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๗)
- _____เอกสารกรมราชเลขาธิการ. ร.๕ ม.๒.๑๔/๑๑๐ “กรมหลวงดำรงเสด็จตรวจหัวเมืองฝ่าย
เหนือ” (๒๗ มิถุนายน ร.ศ. ๑๒๗)
- _____เอกสารกรมราชเลขาธิการ. “รายงานราชการมณฑลนครราชสีมา” (๑๐ มิถุนายน
ร.ศ. ๑๑๓ - ๕ ตุลาคม ร.ศ. ๑๒๕)
- จดหมายเหตุระยะทาง เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเสด็จตรวจราชการหัวเมืองใน ร.ศ. ๑๑๗, ๑๑๘.
พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานทำบุญครบ ๖๐ ปี ของพระเทพสุเมธี วันที่ ๓ เมษายน ๒๕๑๕
- จดหมายเหตุเสด็จประพาสเกาะชวในรัชกาลที่ ๕ ครั้งที่ ๑ และ ๒. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ
หม่อมเกษร สนิทวงศ์ วันที่ ๑๓ พฤษภาคม ๒๕๑๔
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยา. เรื่องเที่ยวที่ต่าง ๆ ภาคที่ ๔ ว่าด้วยเที่ยว
มณฑลนครราชสีมา มณฑลอุดร และมณฑลร้อยเอ็ด พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทาน
เพลิงศพ รองอำมาตย์เอกหลวงพิทักษ์พนมเขตร์ วันที่ ๑๘ พฤษภาคม ๒๕๑๒
- _____เที่ยวเมืองพม่า. สำนักพิมพ์คลังวิทยา, พ.ศ. ๒๕๑๑
- นภวรรณ วชิราภิวัฒน์. พระวินิจฉัยของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ
เกี่ยวกับระบบราชการในช่วง พ.ศ. ๒๔๓๕ - ๒๔๕๘. วิทยานิพนธ์ภาควิชาประวัติศาสตร์
บัณฑิตวิทยาลัย. มหาวิทยาลัยศิลปากร. พ.ศ. ๒๕๒๔
- ประกาศสำนักนายกรัฐมนตรี และประกาศราชบัณฑิตยสถานเรื่อง กำหนดชื่อทวีป ประเทศ เมือง
หลวง มหาสมุทร ทะเล และเกาะ และเรื่องการเขียนชื่อจังหวัด เขตอำเภอ และกิ่งอำเภอ
พ.ศ. ๒๕๒๖.
- พระราชนิพนธ์จดหมายรายวัน เมื่อเสด็จประพาสวาทครั้งหลังของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า-
เจ้าอยู่หัว. โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๔
- พูนพิศมัย ดิศกุล, หม่อมเจ้า. ชีวิตและงานของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. โรงพิมพ์รุ่งวัฒนา,
๒๕๑๕
- มูลนิธิสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ และหม่อมเจ้าจางจิตรถนอม ดิศกุลพระธิดา เชื้อวงศ์ ดิศกุล
พ.ศ. ๒๕๒๗.
- มูลนิธิเสฐียรโกเศศ - นาคะประทีป. ให้พระยาอนุমানราชชน ภายหลังเสด็จสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมพระยาดำรงราชานุภาพที่ทรงมิได้ตอบกับพระยาอนุমানราชชน. ศึกษิตสยาม, ๒๕๒๑.
ราชสกุลวงศ์. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนายสนั่น บุญยศิริพันธุ์ บ.ช., กปร.
ชั้น ๔ วันที่ ๒๗ มกราคม ๒๕๑๒
- สุจริต ถาวรสุข. พระประวัติและงานของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ.
เล่ม ๑ - ๓. องค์การค้าคุรุสภา, ๒๕๐๖

923.2593 ศิลปากร, กรม. กองจดหมายเหตุแห่งชาติ.
ศ 528 ส สมุดภาพพระประวัติและพระกรณียกิจของสมเด็จพระ-
พระยาดำรงราชานุภาพ (THE ILLUSTRATED BIOGRAPHY
OF HIS ROYAL HIGHNESS PRINCE DAMRONG RAJANUPAB)
กรุงเทพฯ 2529.
124 หน้า. ภาพประกอบ.

1. ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, 2405-2486.
2. ชื่อเรื่อง.

ISBN 974 - 7925 - 83 - 4

๖๔๑๕

DS
๕๓๐.๖
ค๒๒๗๗

ศิลปากร, กรม. กองจดหมายเหตุแห่งชาติ.
สมุดภาพพระประวัติและพระกรณียกิจ
ของสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร
The illustrated biography of His
Royal Highness Prince Damrong
Rajanupab.

